

Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi
Bursa Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Philosophy

Araştırma Makalesi | Research Article
Kaygı, 24 (1), 43-77.

Makale Geliş | Received: 31.07.2024
Makale Kabul | Accepted: 05.01.2025
Yayın Tarihi | Publication Date: 28.03.2025
DOI: 10.20981/kaygi.1525718

Nazım Gökel

Assoc. Prof. Dr. | Doç. Dr.
Kilis 7 Aralık University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Kilis, TR
Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Kilis, TR
ORCID: 0000-0003-4356-8563
E-mail: ngokel@yahoo.com

Simay İkier

Assoc. Prof. | Doç. Dr.
Marmara University, Faculty of Humanities and Social Sciences, İstanbul, TR
Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, İstanbul, TR
ORCID: 0000-0003-3810-0958
E-mail: simay.ikier@marmara.edu.tr

Hayvanlar Düşünebilir Mi?

Öz: Birçok kişi, hayvanların insanlar kadar olmasa da en azından sınırlı bir düşünce yetisine sahip olduğuna inanır. Dennett'e göre ise, hayvanların düşünebildiğini söylemek oldukça zordur. Zeki hayvan davranışları *düşünmeyen yönelimsellik* örnekleri olarak betimlenebilir. Bazen insanlar da düşünmeden eyleme geçer; yalnız, hayvanlardan farklı olarak insanlar bu otomatikleşmiş davranışların yerleşmesinden önce uzun ve bilinçli bir öğrenme sürecinden geçerler. Dennett, hayvan düşüncesi karşıtı fikirlerini geliştirdikten sonra hayvan düşüncesini destekleyen köklü fikirleri rahatsız etmek için bu fikirleri geliştirdiğini itiraf eder (Dennett 1996). Yalnız, Dennett'in seçtiği örnekler ve geliştirdiği argümanlar makul bir şüpheyi yerleştirmeye çalışırken beklenmedik sorunlar çıkarır. Örnekler ağırlıklı olarak işlemsel bellek süreçleriyle ilgili örneklerdir; halbuki hayvanların düşünüp düşünemediği ile ilgili bir şüphe yaratmak için bakılması gereken süreçler işlemsel bellek süreçleri değil, olaysal bellek süreçleridir. Ayrıca, Dennett'in iddiasının aksine, insanlarda da her işlemsel bellek sürecinin öncesinde bilinçli bir öğrenme süreci gerekmemektedir. Özetle, hayvanların düşünmesi konusundaki şüphecilik hala haklı olabilir, ancak bu Dennett'in öne sürdüğü nedenler ve en çok tercih ettiği örnekler yüzünden değil, başka nedenlerden dolayıdır. Bizim görüşümüze göre ise, şu andaki veriler doğrultusunda kesin olarak hayvanların ne düşünebildiği ne de düşünemediği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Bilinç, Düşünce, Temsil, Olaysal Bellek, Dennett.

Can Animals Think?

Abstract: While not as much as humans, many believe that animals have at least a limited capacity for thought. According to Dennett, it is very problematic to assert that animals are capable of thinking. Intelligent animal behaviors can be described as instances of *unthinking intentionality*. Sometimes people act without thinking, but unlike animals, humans go through a prolonged and conscious learning process before those automatic behaviors become established. Dennett, having developed his ideas opposing animal thinking, confesses that he aimed to disturb some of the deeply rooted views supporting animal thinking (Dennett 1996). Still, Dennett's chosen examples and developed arguments present unexpected issues when trying to establish a reasonable doubt. The examples primarily focus on procedural memory processes, yet, to cast doubt about whether animals think, the focus should be on episodic memory processes, not procedural memory processes. Furthermore, not all procedural memory processes, contrary to Dennett's view, require conscious process of learning beforehand in humans. In summary, the skepticism regarding animal thinking may still be warranted, not because of Dennett's reasons and examples Dennett favors most, but for other reasons. In our opinion, based on the current data, it is not possible to state definitely whether animals can think or cannot think.

Keywords: Consciousness, Thought, Representation, Episodic Memory, Dennett.

Giriş

Felsefe tarihindeki önemli tartışmalardan birisi diğer zihinler sorunudur. İnsan söz konusu olduğunda, bir insanın zihnini en iyi bilen kişinin muhtemelen kendisi olduğu söylenebilir; zira kendi zihinsel dünyasına kendi dışındaki diğer zihinlere kıyasla dolaysız bir erişimi vardır. Zihinsel bir varlığın kendi dışındaki diğer zihinlerin zihinsel hal içeriklerine ise dolaysız bir erişimi yoktur. Sonuç olarak, diğer zihinlerin varlığına dair eldeki tek kanıt karşıdaki varlığın zeki görünen davranışları olacaktır. Zeki davranışları sadece taklit eden insan görünümünde bir robot karşısında o robotun bir zihinselliği olduğu kanaatine ulaşabiliriz; fakat birçok felsefeciye göre bu taklit oyununda başarılı olan robot aslında zihinsel bir varlık olarak sınıflandırılmaz (Searle 1980).

Hayvanların¹ zihni de diğer zihinler olarak görülebilir. Birçok kişi hayvanların insanlar kadar olmasa da yine de çok daha düşük seviyede birtakım düşünceleri olduğuna inanır. Ancak, Dennett'e göre, hayvanların düşündüğünü söylemek oldukça zordur; çünkü bir varlığın düşünebilmesi için o varlığın ürettiği

¹ Metinde bu sözcük Dennett'in çalışmaları ile tutarlı olarak insan dışındaki hayvanları (İng., "nonhuman animals") ifade etmektedir.

ve kullandığı temsili kendisine ait olduğunu bilmesi, kendi içinde o temsili temsil ediyor olması gerekir (Dennett 1996, Heil 2013). Bu makalenin ilk bölümlerinde Dennett'i bu görüşe götüren düşüncenin arka planı, daha sonra ise bu tezin ayrıntıları açıklanacaktır. Tartışma bölümünde ise, Dennett'in bu düşüncesini desteklemek için öne sürdüğü bazı örnekler ve yardımcı düşünceler özellikle bilişsel bilim perspektifi kullanılarak mercek altına alınacaktır. Genel hatlarıyla özetlemek gerekirse, düşünceyi dil üzerinden kurmaya çalışmak sorunlu bir yaklaşım gibi görünmektedir. İkincisi, hayvanların düşünüp düşünemediği sorusu işlemsel bellek örnekleri üzerinden değil, Dennett'in de takdir edeceği üzere, olaysal bellek örnekleri üzerinden tartışılmalıdır. Sonuç olarak, şu aşamadaki görgül verilere bakıldığında, Dennett'in söylediğinden çok daha fazla ileri gidilmediği görünmektedir. Henüz hayvanların ne kesinlikle düşünebildiği ne de kesinlikle düşünemediğini söyleyebilecek bir noktada değiliz.

1. Zihnin Türleri

Bir noktada, zihin sahibi varlıklar üzerine düşünürken esasında kendimiz de dahil olmak üzere yaşadığımız içsel halleri ve bu içsel hallerin neticesinde oluşan davranışsal örüntüleri gözlemleriz; fakat doğaya baktığımızda her türden canlının aynı evrimsel süreçlerden geçmediğini, türlerin farklı zihinsel yetileri olduğunu fark ederiz. Bazı organizmalar evrimsel süreçleri içerisinde sadece kendi içlerindeki ve yakın çevrelerindeki bilgileri toplayıp kendi sistemleri içinde bu bilgileri başka bir medyaya dönüştürüp (İng., "transduce") davranış boyutunda uygun tepkiler üretirken, diğer bazı tür organizmalar mikroajanların belirli aşamalarda mutasyonlarının bir sonucu olarak daha karmaşık işlevleri yerine getirmeye başladığını, sadece etrafta olan biteni temsil etmediklerini, geleceği de temsil ettiklerini gözlemleriz. Diğer bazı türler ise bu aşamayı da geçip temsili de temsil etmeye başlarlar (Dennett 1996: 57-83; Heil 2013: 138). Bu doğrultuda yaptığımız gözlemler neticesinde bu organizmaları sınıflandırma eğiliminde oluruz. Bu sınıflandırma bütün evrimsel süreçleri mükemmel bir şekilde betimlemez; ama her

idealizasyonda olduğu gibi buradaki ana hedef zaten zihin türleri hakkında “sinoptik bir kavrayış” geliştirmektir, dolayısıyla kaba bir çerçeve de iş görecektir (Dennett 1996: 83).

Bu hiyerarşinin en alt katmanına baktığımızda Darwin’in öngördüğü süreçleri görürüz. İlk aşamada tesadüfi bir şekilde bir araya gelen ve mutasyona uğrayan genlerin oluşturduğu yaratıklar bulunur; bunların arasında çevresel koşullara en iyi uyum sağlayan fenotipe sahip olan tasarımlar seçilir ve bu fenotipteki varlıkların çoğalması gerçekleşir. Dennett, bu türden varlıklara “Darwinci yaratıklar” der (Dennett 1996: 83-84). Bu türden organizmaların tasarımları tamamıyla doğuştan belirlenmiş haldedir; donanımsal olarak çevresel değişkenlere kendilerini adapte edebilecek bir esneklikleri yoktur. Bu Darwinci yaratıklar arasında yeni bir tasarım ortaya çıkar; bu tasarımda ise çevresel koşullar gereği davranışlarını deneme ve yanılma yoluyla test edip o çevresel koşullara en uygun davranışları üreten bir zihinsel esneklik söz konusudur (Dennett 1996: 85; Heil: 138-139). Darwinci yaratıkların bir altkümesini oluşturan bu varlıklara “Skinnerci yaratıklar” diyelim (Dennett 1996: 85). Deneme ve yanılma yoluyla öğrenme elbette öğrenmenin en temel halidir (Dennett 1996: 85-88); fakat bazı hayati durumlar söz konusu olduğunda kuru bir deneme ve yanılma yolunu seçmek organizmanın ölümü ile sonuçlanabilir. Bu durumlar söz konusu olduğunda, hayatını şansa bağlamaktansa yaşama şansını daha akıllı seçimlere bağlamak daha yerinde bir davranış olacaktır (Dennett 1996: 88). Gelecekteki davranışının olası sonuçlarını öngören ve buna göre davranışlarını düzenleyen bir tür daha olmalıdır; Dennett bu tür varlıklara “Popperci yaratıklar” der (Dennett 1996: 88). Bu Popperci yaratıklar dış dünyada karşılaşılabilecekleri durumları bir şekilde içlerinde temsil ediyor olmalıdır (Dennett 1996: 90). Nasıl ki bir pilot gerçek bir uçak kullanmadan önce uçuş simülatörü kullanarak uçuş esnasında karşılaşılabileceği gerçek durumları daha öncesinde tecrübe ediyorsa, bu türden Popperci organizmalar da dış dünyada karşılaşılabilecekleri tehlikeleri kendi içlerinde temsil etmeli ve bu durumlara yönelik akıllı çözümleri öngörmelidir (Dennett 1996: 89-90; Heil 2013: 139). Peki,

bütün bunlardan sonra hiyerarşinin en üst basamağında hangi tür yaratıklar bulunur?

Dennett, belki de birçok kişinin üstünde durmadığı bir meseleyi özellikle ayrıntılı bir biçimde ele almayı tercih eder: alet kullanımı ve zihinsellik arasındaki bağlantı. Herhangi bir zihinsel topluluğun bir bireyi veya bireyleri bir alet icat ettiğinde, bu alet o toplumun diğer bireylerine tanıtıldığında ve diğer bireyler bu aleti kullanmaya başladığında, bu aletin kullanımının toplum bazında yaygınlaşması sadece o dönemdeki topluluğun genel anlamdaki zihinselliği üzerinde değil, topluluğun gelecekteki üyelerinin zihinselliği üzerinde de önemli izler bırakacaktır. Bir aletin icadı haddi zatında önemli bir zihinsellik göstergesidir; bu aletin kullanımına (alet yapımı, tamiri, geliştirmesi, vb.,) dair bilgiler yeni nesle aktarıldığı zaman aslında o aletin üzerine adeta mühürlenmiş olan “potansiyel zekâ” (İng., “potential intelligence”) da transfer edilmiş olur; böylece yeni nesildeki topluluk üyeleri kendilerine eskilerin sunduğu zihinsel olanakları geliştirme fırsatı elde etmiş olurlar (Dennett 1996: 99-100). İşte bir aletin icadından, topluluk içindeki kullanımının yaygınlaşmasına, gelecek nesillere alet yapımı, kullanımı ve geliştirmesine dair bilgilerin aktarılmasına ve topluluk üyelerinin yeni nesil üyelerinin bu esin kaynaklarını kullanarak kendilerine armağan edilen aletleri geliştirmeleri ve yeni alet icat etmelerine değin süren bu halkayı bir küme olarak kabul edelim, bu kümenin canlı üyelerine “Gregoryan yaratıklar” diyelim ve bu türden yaratıkların ürettikleri alet edevata “zihin aletleri” veya “zihin araç gereçleri” diyelim (Dennett 1996: 98-100). Popperci yaratıklardan farklı olarak, kendi içlerinde oluşturduğu temsilin farkına varan, temsilin temsilini oluşturan, öz-bilinçli olarak temsil üreten Gregoryan varlıkların içlerindeki temsil ve hamle olanaklarının artık çok daha çeşitlenmiş olduğunu, daha akıllıca davranışlar sergilediklerini fark ederiz. Gregoryan varlıkların bu özelliği ise, diğer kullandıkları zihin araç

gereçlerinin yanı sıra icat ettikleri en önemli zihin aleti olan dili kullanmaları ile açıklanabilir (Dennett 1996: 100; Heil 1013: 139-140).²

2. Zihnin Evrimi: Zihnin Araç Gereçleri ve Düşünce

Etrafımızdaki hayvan davranışlarını gözlemlediğimizde, hayvanların çevresel faktörler karşısında geliştirdikleri taktikler karşısında kısa bir şaşkınlık yaşayabilir ve hayvanların da aynı bizim gibi sofistike düşünce süreçlerine sahip olduğunu sanabiliriz, oysa bu davranışsal örüntüler çok önemli bir noktanın da gözden kaçmasına sebep olabilir. Davranışsal örüntülerin arka planında olduğu düşünülen bu zihinsel süreçler orada *gerçekte* bulunmayabilir, var olmayabilir:³

Birçok hayvan saklanır, ama saklandıklarını *düşünmez*. Birçok hayvan sürü halinde dolaşır, ama sürü halinde dolaştıklarını *düşünmez*. Birçok hayvan kovalar, ama kovaladığını *düşünmez*. Bu hayvanların hepsi bu zeki ve uygun davranışların kontrolünü sağlayan sinir sistemlerinin mirasçılardır; bu sinir sistemleri sahiplerinin kafalarına *düşünceler* veya—biz düşünürlerin düşündüğü *düşünceler*

² Bu noktada, Dennett'in dikkat çektiği bir mesele vardır: Etrafımızda davranışları ile bizi etkileyen, bu davranışlarının altında önemli düşünsel süreçler olduğu izlenimini veren birtakım varlıklar olabilir; bütün bu süreçler neticesinde o varlıklara çeşitli türde zihinsel haller atfetme eğiliminde olabiliriz (Dennett 1996: 100-117). Örneğin, bir köpeğin veya bir yunusun bir durum karşısında sergilediği zeki davranış bizi çok etkilemiş olabilir, bu yüzden de ona üstün bir zihinsellik atfetme eğiliminde olabiliriz (Dennett 1996: 114-117); fakat diğer taraftan da onların normal şartlar altında kolayca gerçekleştirebilecekleri bazı davranışları (örneğin bir köpeğin ağacın etrafında koşarken ağaca dolanan tasma kayışını bir türlü çözmemesi veya etraflarını saran balıkçı ağının üzerinden kolayca sıçrayıp kendi güvenliklerini sağlamak varken yunusların bu ağlara takılması)—ortalıkta herhangi bir fiziksel engel olmadığı halde—gerçekleştirmediklerini gözlemlediğimizde onlara atfettiğimiz o zihinselliğin boşluklarını, açmazlarını görürüz, görmeliyiz. İnsanların kolaylıkla gerçekleştirdikleri bazı davranışların temelinde gözlemlerden hareketle genellemeler yapmak, mantıksal çıkarımlar üretmek gibi yetiler gelir; bütün bunlar ise esasında bizim diğer yaratıklardan farklı olarak zihin aleti olarak dile sahip oluşumuz ve dili kullanma becerilerimiz ile açıklanabilir (Dennett 1996: 117).

³ Ana hatları ile sunulan bu düşünceyi Dennett'in birçok benzer tartışmada kullandığını görebiliriz; neredeyse bir düşünce kalıbı şeklindeki bu düşünceyi şu şekilde formüle edebiliriz: (i) Bir takım davranışsal örüntüleri (İng., "patterns") gözlemleyerek bu doğrultuda gözlemlediğimiz diğer bir nesnenin –"X" diyelim— benzer bir davranışının bu davranışsal örüntüye uyduğu durumlarda X'in bu davranışsal örüntüye neden olan düşünce sürecinden (örneğin, Veziri Erkenden Çıkarma Kuralı'nın doğru olduğunu düşüncesi) geçtiğini, onun rasyonalitenin gerektirdiği geçerli ve sağlam bir çıkarım biçimine (örneğin, *modus ponens* teoreminin doğruluğuna) *gerçek anlamda* inanarak eylemini gerçekleştirdiğini düşünebiliriz; (ii) Fakat, bu düşüncede pekala yanılıyor da olabiliriz, davranışsal örüntülerin sunduğu görünüş yanıltıcı da olabilir; (iii) Herhangi bir teoremin doğruluğunu bilerek, inanarak eylemde bulunmak ile o teoreme uygun olarak eylemde bulunmak aynı şeyler değildir. Özellikle bkz., Dennett 1996: 122; Dennett 1978a/2017: 9-11. Ayrıca bkz., Dennett 1978c/2017: 113-117; Fodor 1989: 35-38.

türünden—*düşünceler* olduğu tartışmaya açık olan şeyler yüklemekten bu kontrolü sağlarlar. Yakalamak ve yemek, saklanmak ve kaçmak, sürü halinde toplanmak ve dağılmak gibi davranışların hepsi *düşünmeyen mekanizmaların* yetkinliğinde gibi görünürler. Fakat, acaba zekice düşüncelerin incelemek, kontrol etmek ve eşlik etmek zorunda olduğu zekice davranışlar var mıdır? (Dennett 1996: 119) (Bu pasajdaki italik vurgular bize aittir)

Dennett'in de dahil olduğu bir görüşe göre (Dennett 1978d/2017: 287-306; Dennett 1996: 120-121; Humphrey 1978: 900-904), yüksek düzey yönelimsellik⁴ zihin türleri arasındaki önemli bir gelişimin göstergesidir. İlk önce yönelimsellik düzeylerini kısaca açıklayalım. Birinci düzey yönelimselliğe sahip olan sistemler, etrafında bulunan nesnelere dair inanç ve arzu içerisinde olabilirler;⁵ ama bu inançları ve arzuları hakkında bir üst düzeyde inançları ve arzuları yoktur. İkinci düzey yönelimselliğe sahip olan sistemlerin ise, birinci düzey yönelimsellik sergileyen sistemlerden farklı olarak, kendilerinin veya diğerlerinin inanç ve arzuları hakkında inanç ve arzuları olabilir. Eğer şu anda hem ben hem de Ayşe masanın üzerindeki beyaz kaleme bakıyorsak, Ayşe'nin masanın üzerinde beyaz bir kalem olduğuna inandığına inanabilirim [Ben *inaniyorum* ki Ayşe *inaniyor* ki şu anda masanın üzerinde beyaz bir kalem duruyor]. Bu durumda, ikinci düzey bir yönelimsellik faaliyeti gerçekleştirmiş olurum. Üçüncü düzey yönelimsellik

⁴ Bu çalışmada birçok yerde geçecek bir terimi kısaca okuyucuya takdim etmek ilerisi için faydalı olacaktır. İngilizcede üç kelime vardır: "Intentionality [of actions]", "Intentionality [of mental states]", "Intensionality [of linguistic utterances]". Bunlardan ilk ilkinin yazılış ve okunuşları aynıdır, üçüncüsünün okunuşu aynı olsa da yazılışı farklıdır. Genelde birbirleriyle karıştırılan bu üç terimin anlamları ise apayrıdır. Bu terimlerden özellikle birisi bu çalışma boyunca yoğun bir şekilde kullanılacaktır: "Intentionality [of mental states]". Bu terimin Türkçedeki karşılığı "Yönelimsellik" terimidir; bu terim (eylemdeki) amaçsallık/kasıtlılık ile karıştırılmamalıdır, ayrıca yine semantik bağlamlarda kullanılan "İçlemsellik" terimi ile de karıştırılmamalıdır. Peki yönelimsellik nedir? Çoğu durumda, bilişsel olarak nitelendirilen bir zihinsel halin her zaman kendisine yöneldiği, hakkında olduğu bir nesnesi vardır. Sözcüğü, eğer bir inanç zihinsel halindeysem muhakkak o inanç zihinsel halinin hakkında olduğu bir inanç nesnesi vardır; eğer bir arzu zihinsel halindeysem muhakkak o arzu zihinsel halinin hakkında olduğu bir arzu nesnesi vardır ve bu inanç veya arzu nesnelerinin fiziksel alemde birer gerçekliğinin olması gibi bir zorunluluk da yoktur. Burada kastedilen, genel anlamda, herhangi bir düşünsel faaliyetin boş bir içeriği olamayacağı, bir düşünsel faaliyetin her zaman hakkında olduğu bir *düşün nesnesi* ile birlikte ele alınması gerektiğidir. İşte zihinsel hallerin bu özelliğine "Yönelimsellik" denir. Ayrıntılar için bkz., Dennett 1996: 36; Brentano 1973/1995.

⁵ İnanç zihnin hali ve arzu zihnin hali genellikle zihin hallerinin paradigmatik örnekleri olarak gösterilir. Yukarıdaki satırlarda sadece bu iki halin örnek olarak kullanılmasından hareketle aynı durumun diğer zihin halleri için geçerli olmayacağı gibi bir kaniye varılmasın; zira inanç ve arzu için yukarıda söylenenlerin hepsi diğer yönelimsel haller olan korkma zihinsel hali, niyet zihinsel hali, öfke zihinsel hali, vb., için de geçerlidir.

sergileyen sistemler ise diğer iki sistemden farklı olarak, yönelimsel halleri sergileme noktasında üçüncü seviyeye çıkabilen varlıklardır. Sözcüğü, eğer bir yönelimsel sistem olarak ben diğer bir yönelimsel sistemin benim havaların günlük güneşlik olmasını *arzu ettiğime inanmasını arzu edersem*, üçüncü düzey bir yönelimsellik faaliyeti gerçekleştirmiş olurum [Ben *arzu* ediyorum ki diğer yönelimsel sistem—“Y” diyelim—*inaniyor* ki ben *arzu* ediyorum ki *p*]. Dördüncü düzey yönelimsellik faaliyetinde ise, düşünce faaliyetinde bir üst düzeye çıkılarak daha üst bir seviyeden alt düzeydeki düşüncelerle bir ilişki kurulur. Bir poker oyununda, kendimize “X” yönelimsel sistemi ve diğer kişiye de “Y” yönelimsel sistemi diyelim. Eğer *Y*, *X* ile poker oynarken, [benim elimde oyun kazandıracak bir el olmadığı halde] oyun kazandıracak bir ele sahip olduğuma *inandığıma* onun da *inanmasını arzu ettiğime inanırsa* [*Y* inaniyor ki *X* arzu ediyor ki *Y* inaniyor ki *X* inaniyor ki *q*], dördüncü düzey bir yönelimsellik faaliyeti gerçekleştirmiş olur (Dennett 1996: 121).⁶ Dennett’e göre, bu düzeyler arasındaki en önemli geçiş evresi ise birinci düzeyden ikinci düzeye geçiştir (Dennett 1996: 121).

Diğer yandan, bazı hayvan davranışlarına baktığımızda, onların davranışlarını yorumlamaya çalıştığımızda, onların davranışlarında ikinci düzey bir yönelimselliğin olduğu kanaatine ulaşabiliriz (Dennett 1996: 121). Alçak yerlerde yuva yapan kuşların dikkat dağıtma gösterisi davranışını incelediğimizde, bu türden kuşların yuvalarına yaklaşan bir tehlikeyi fark edince yuvalarından uzaklaştığını, kanadı kırılmış gibi yerde sürüklendiğini, canı yanmış bir hayvan gibi sesler çıkardığını, avcı hayvanın bütün dikkatini çekerek yavrularını tehlikeden koruduğunu, bu avcı hayvan bütün bu gösteriden etkilenip ona yaklaşıp güzel bir ziyafet çekmek için hamle yaptığında ise kanatlarını çırparak olay yerinden uzaklaştığını gözlemleriz. Bazı türlerde, bu stratejinin avcı hayvanın şekli ve büyüklüğü, yarattığı tehlikenin derecesi gibi değişkenlere göre daha da incelikli bir şekilde uygulandığına şahit olabiliriz (Dennett 1996: 121-123; Dennett 1987a: 237-

⁶ Dennett’in yönelimsellik düzeyleri üzerine çok daha ayrıntılı bir çalışması için bkz., Dennett 1987a: 237-268.

268). Yırtıcı ve av arasındaki davranışlara baktığımızda bu tip taktiklere sık sık rastlarız. Buradaki önemli mesele ise şudur: Bu hayvanlar kendi davranışlarının altında yatan mantığı kendi zihinlerinde temsil ederek mi bu davranışı gerçekleştirirler; yoksa bu davranışlar hiç böyle bir içsel temsil faaliyetine girişmeden mi şekillenmiştir? Onların aynı insanlar gibi kendi davranışları üzerinde fikir yürüttüklerine, karşıdaki zihinsel varlığın davranışını kendi içlerinde temsil ettiklerine, bu davranışa karşı geliştirdikleri tepkinin nedenini kendi içlerinde temsil ettiklerine dair kanıt yok denecek kadar azdır (Dennett 1996: 123-124). Bu türden karmaşık davranışları sergileyen hayvanların davranışları Skinnerci mekanizmalardan yardım alınmış olsa da genel olarak Darwinci mekanizmalara bağlı olan ağlar vasıtasıyla çözümlenebilir (Dennett 1996: 130). Eğer durum böyleyse, yani “etkileşim halinde olduklarının zihinlerini” kendi zihinlerinde “temsil etmiyorlarsa”, bu varlıklar düşünmeyen varlıklar⁷ olmalıdır (Dennett 1996: 124; 119).

Kuşların ve yaban tavşanlarının—ve hatta şempanzelerin—iptidai olan daha yüksek düzey yönelimselliklerini açıklayan serbest gerekçeler onların sinir sistemlerinin tasarımlarında karşılık bulur, fakat biz bundan daha fazlasını, onların sinir sistemlerinde *temsil edilmiş olan* gerekçeleri arıyoruz. (Dennett 1996: 131)⁸

⁷ Dennett’in metin içinde kullandığı “unthinking mechanisms”, “unthinking natural psychologists”, “unthinking intentionality” gibi terimler bu makale bağlamında okuyucuya kolaylık sağlamak amacıyla genel olarak “düşünmeyen varlıklar” olarak ele alınmıştır.

⁸ Dennett’in sık sık yazılarında kullandığı bir terimden kısaca bahsetmeliyiz: “free-floating rationales”. Bu terimi biz çevirirken “serbest gerekçeler” şeklinde çevirdik; çünkü Dennett’in tam da kastettiği anlama yakın bir çeviri olacağını düşündük. Dennett, aynı Aristoteles’in “neden” kavramının çok anlamlılığında hareketle dört ayrı nedensel açıklama sunması gibi, İngilizce dilindeki neden kelimesinin aslında iki ayrı anlamı olduğunu iddia eder: bir şeyin nasıl meydana geldiğini soran neden sorusu (İng., “how come”) ve bir şeyin hangi amaçla meydana geldiğini soran neden sorusu (İng., “what for”). Bunu açık bir örnekle açıklamak için de termitlerin inşa ettiği yapı ile ünlü mimar Gaudi’nin *La Sagrada Familia* eserini karşılaştırır. Sonuç olarak her ikisinde de bir tasarım vardır; ama ilkindeki tasarımdaki nedenler bizatihi termitler tarafından düşünülmüş, temsil edilmiş nedenler değildir. “Termitlerin kalesinin mimari yapı ve şekillerinin arkasında *nedenler mevcuttur*; fakat bu nedenler herhangi bir termit tarafından temsil edilmez... Ağaçların dal çıkarmalarının altında nedenler vardır; ama herhangi bir güçlü anlamda ağaçların nedenleri değildir” (Dennett 2014: 56). İşte evrimsel süreçlerde esasında o sürecin içerisinde gizli olarak bulunan evrimsel mekanizmanın nedenselliğine Dennett “serbest gerekçeler” (İng., “free-floating rationales”) der. Ayrıntılar için bkz. Dennett 2014: 47-62.

Peki, herhangi bir şeyin benim sinir sistemim içerisinde bizatihi temsil edilmesi ne anlama gelir? Diğer bir deyişle, çevreden gelen bilginin sinir sistemi vasıtasıyla benden habersiz bir şekilde davranışımı etkileyecek kontrol mekanizmaları tarafından dönüştürülmesi ve kullanılması ile bu bilginin benim için temsil edilebilir bir bilgi haline dönüşmesi, *benim bizatihi kullandığım bir bilgi* haline gelmesi, benim yapıp ettiklerim hakkında bir farkındalığa ulaşmamı sağlaması arasındaki bu önemli fark nasıl açıklanabilir? Bir guguk kuşu yavrusunun davranışını gözlemlediğimizde, onun yumurtasından çıkar çıkmaz yuvadaki rakiplerini dışarı attığını gözlemleriz. “Guguk kuşunun sinir ağlarının içine dokunmuş bilgeliği takdir edebilmesi, anlayabilmesi ve kullanabilmesi için onun berimsel mimarisine ne eklenmeliydi?” (Dennett 1996: 132). Bu oldukça zor soru karşısında Dennett pragmatik bir yol önerir: Eğer herhangi bir alet yapımının nasıl bir şey olduğunu anlamak isteseydik, büyük ihtimalle bu yolu anlamının en iyi yönteminin o aleti sıfır noktasından başlayarak üretmekten geçtiğini görürdük. Yukarıdaki soru karşısında biz de benzer bir yol izleyebiliriz (Dennett 1996: 133). Eğer bir varlığın davranışını belirleyen gerekçeleri nasıl temsil edebildiği sorusu ile uğraşacaksak, o zaman ilk başta bu varlığın onu nasıl *yaptığını/ürettiğini* incelemeliyiz. Sahiden, “böylesine harika bir şeyi”, davranışın altında yatan nedeni temsil etmeyi nasıl becerdik? (Dennett 1996: 133).

Doğadaki değişkenlerin sayısı ve niteliği gibi özelliklere bakıldığında bir canlının hayatta kalması, çevreye uyum sağlaması ve neslinin devamı için en önemli unsurun şu olduğu görülür: Bir canlı bütün bu karmaşık çevresel değişkenler karşısında zamanı çok iyi bir şekilde kullanarak kendi bilişsel kaynaklarını idareli ve verimli bir şekilde değerlendirmek zorundadır (Dennett 1996: 134).⁹ Peki,

⁹ Zamanı “akıllıca” kullanmak evrimsel açıdan belki de en önemli yetidir. Burada gerek Dennett’in gerekse diğer düşünürlerin hemfikir olduğu nokta şudur: Bir temsil sisteminin *fazlaca vakit harcayarak* en doğru, en kusursuz temsil içeriğini kullanıcıya sunmasından ziyade *çok daha kısa bir zaman diliminde* kullanıcısının canı için sadece önemli sayılacak temsil içeriğini kullanıcıya sunması evrimsel olarak her zaman daha avantajlıdır; zira doğru kusursuz temsil içeriği üretene kadar geçen zaman diliminde o temsil sisteminin kullanıcısı başka bir canlının avına dönüşebilir. Evrimsel açıdan asıl önemli olan, [zamanın kısalığı, çevresel değişkenlerin karmaşıklığı vs.,

canlılar bunu nasıl gerçekleştirir? Birçok canlı, evinden çok uzaklara yolculuklar gerçekleştirirler, bu yolculuklar sırasında yol üzerinde birtakım özel iz ve işaretler bırakırlar ki eve dönüş yollarını bulsunlar. Diğer bazı tür canlılar ise kendi bölgelerine diğer canlıların girmesini engellemek için—veya başka nedenlerle— idrarlarındaki özel aromatik karışımı kullanarak işaretlemeler yapar. Her iki durumda da, bu işaretleme faaliyeti açıkça görünen amacın ötesinde bir anlam taşır: Karmaşık çokluktaki çevresel değişkenlerin her birini akılda tutmak veya beyindeki algı ve bellek kapasitesinin kaldırabileceği yükü aşmak ve bu kapasiteleri kötü kullanmak yerine, bu yükü hafifleterek bizi kullandığı çevreye aktarmak, çevreye hatırlayabileceği işaretler/etiketler bırakarak çevreyi de bilişselliğinin bir parçası haline getirmek (Dennett 1996: 135).¹⁰ Peki, bu etiketleme/isimlendirme faaliyeti insanlarda nasıl gerçekleşir?

Bir evin anahtarının evdeki kutulardan birisinin içinde olduğunu bildiğimizi, ama evdeki binlerce kutu arasında hangi kutuda olduğunu bilmediğimizi varsayalım (Dennett 1996: 135-136). Zamanı ve enerjiyi boşa harcamamak için birkaç strateji üretebiliriz. Bu stratejilerden birisi şu olabilir: İçine bakılan her kutunun üzerine bir işaret koymak ve işaretlenen kutuları bir daha kontrol etmemek. İlk olarak, kontrol edilen kutulara konulan işaretin *ayırt edici* bir özelliği olmalıdır. Sözgelisi, kontrol edilen her kutunun köşesine hafifçe bir omuz atıp bir iz bırakmış olduğumuzu varsayalım; fakat bu etiketleme faaliyeti başarılı olmayabilir, zira sonradan karşılaştığım kutu benim omuz atmam neticesinde değil de başka bir dış faktör

nedenleriyle yanlış temsiller üretilse bile] neslin devamını sağlayacak temsil içeriklerinin *hayati bir zaman diliminde* üretilmesidir.

¹⁰ Özellikle İşlevselci Zihin Kuramı'nı yakından ilgilendiren bir sorun vardır: dar içerik—geniş içerik tartışması (İng., “narrow content vs. wide content”). Bu konuya bir giriş yapabilmek için artık bir klasik haline gelmiş olan Putnam'ın “The Meaning of ‘Meaning’” makalesi okunabilir; bkz., Putnam 1975: 215-271. Bu tartışmanın ileriki bir safhasında, bir noktada bazı felsefeciler zihinselliğin ve bilişselliğin karakterizasyonundaki eski tip yakıştırmalara karşı çıkararak beyin veya daha doğru bir ifadeyle merkezi sinir sistemi üzerinden gidilerek zihnin anlaşılamayacağını, kullanılan araç ve gereçlerin, çevresel öğelerin de ana resme katılarak zihnin ancak “aktif” uzantıları ile birlikte doğru bir şekilde anlaşılabilceğini savundular. Bu görüşün bir örneği olarak bkz., Clark, & Chalmers 1998: 7-19.

nedeniyle tesadüfen öyle bir ize sahip olmuş olabilir. Bu durumda, bırakılan işaret ayırt edici nitelikte bir işaret olmayacaktır. İkinci olarak ise, bırakılan işaretin *daha sonradan hatırlanabilecek* nitelikte bir işaret olması şarttır. Eğer ana amaç çevreyi bilişselliğimin bir parçası haline getirmek ve böylece bilişsel yükü hafifletmekse, hatırlanması beklenen işaretin de bu doğrultuda kolay hatırlanabilecek bir işaret olması gerekmektedir (Dennett 1996: 136-137). O halde, etiketleme/isimlendirme faaliyetinin belirlenen optimal amaç doğrultusunda başarıyla sonuçlanması için (i) etiketin bizatihi etiketleme faaliyetini gerçekleştiren varlığın eylemi neticesinde oluşan bir *ayırt ediciliğinin* olması ve (ii) *hatırlanması kolay* olan bir şey olması gerekmektedir (Dennett 1996: 136).¹¹ Dennett'e göre, yukarıda sunulan bu strateji doğrultusunda dünyaya kasıtlı izler bırakmak yazı faaliyetinin en ilkel örneği olarak gösterilebilir. Yalnız, bu ilkel işaretleme yönteminin işlenmesi için sistematik bir dil gerekmez; henüz bir dil olarak nitelendirilmeyen herhangi bir sistem bu ilkel işaretleme yönteminin işleyişi için yeterli olabilir (Dennett 1996: 137). Bu düzeydeki işaretleme yöntemi çoğu canlı davranışında gözlemlenebilir. Örneğin, bazı kuş türleri daha öncesinde sakladıkları tohum erzakını uzun bir süre geçtikten sonra sakladıkları yerde bulma konusunda oldukça maharetlidir. Bu aslında evrimsel açıdan oldukça önemlidir, çünkü bir canlının enerjisini ve zamanını boşa harcaması o canlının hayatına mal olabilir (Dennett 1996: 137). Tabii, bunu doğal ortamda gözlemek oldukça zordur; zira kuşlar bir yerden diğer bir yere göç ederler, uzun bir süre sonra da geri dönerler; kuşların geri döndüğünde sakladıkları

¹¹ Burada en azından dipnotta birkaç tespiti aktarmak konunun daha iyi anlaşılmasına hizmet edebilir: (a) Dennett'e göre, yukarıda sunulan bu strateji doğrultusunda dünyaya kasıtlı izler bırakmak yazı faaliyetinin en ilkel örneği olarak gösterilebilir; (b) yalnız, bu ilkel işaretleme yönteminin işlenmesi için sistematik bir dil gerekmez; henüz bir dil olarak nitelendirilmeyen herhangi bir sistem bu ilkel işaretleme yönteminin işleyişi için yeterli olabilir (Dennett 1996: 137). Bu düzeydeki işaretleme yöntemi çoğu canlı davranışında gözlemlenebilir. Örneğin, bazı kuş türleri daha öncesinde sakladıkları tohum erzakını uzun bir süre geçtikten sonra sakladıkları yerde bulma konusunda oldukça maharetlidir; bu aslında evrimsel açıdan oldukça önemlidir, çünkü bir canlının enerjisini ve zamanını boşa harcaması o canlının hayatına mal olabilir (Dennett 1996: 137). Fakat, Dennett'e göre, bu ve benzeri sofistike örnekleri gerekçe göstererek, bu işaret/etiketleme yöntemini kullanan varlıkların da aslında bir dile sahip olduğunu, bir dil kullandıklarını iddia etmek yanlış bir iddia olacaktır.

erzaklarının yerini tespit edememesi, aynı yerleri tekrar tekrar boş yere ziyaretleri enerji ve zamanın boş yere tüketilmesi anlamına gelecektir. Yine de bütün olumsuz doğa koşullarına rağmen birçok kuşun bu zorlukların üstesinden geldiği bilinmektedir (Dennett 1996: 137). Dennett, bu noktada laboratuvar ortamında yapılan bir deneyden bahseder. Bu deneyde fındıkkıranlar, çamurlu veya kumla doldurulmuş birçok delik barındıran bir zemini olan geniş bir odada incelenmiştir. Fındıkkıranlara, kendilerine sağlanan tohumları kullanarak bir erzak deposu yapmaları sağlanmıştır. Deneyi yapanlar, işaretlerin bazılarının yerini değiştirdiğinde, hatta ortadan kaldırdığında fındıkkıranlar birçok ipucunu kullanarak erzaklarının çoğunun yerini tespit etmişlerdir. Yine de bu deneyde birçok fındıkkıran hata da yapmıştır ve daha önce baktıkları yere tekrardan bakmak gibi bu tür hatalar, doğal yaşamda ölümcül sonuçları olabilecek hatalardır (Dennett 1996: 137).

Doğal yaşamlarında, kuşların erzak deposunun yanında ziyafet çektiği ve orada aynı insanların piknik kalıntıları gibi tohum kalıntıları bıraktığı gözlenmiştir. Deneyciler, bunların kuşların geri döndüklerinde erzak deposunu bulabilmek için özellikle geride bıraktıkları izler olup olmadığından şüphelenmiş ve bunu araştırmak istemişlerdir. Deneyciler, bu gözlem üzerinden hareket ederek bir hipotez oluşturmuşlardır. Araştırmacılar, bu hipotezi test etmek için, koşulların birinde kuşların ziyaret ettikleri yerde bıraktıkları hatırlatıcı izleri silmişler, diğerinde ise hatırlatıcı izleri özellikle bırakmışlardır. Fakat, beklenen gerçekleşmemiş, önemli bir başarı kaydedilmemiştir. Deneyin yürütücüsü olan Balda, bu tür izlerin doğal ortamlarda iklim koşulları nedeniyle çok hızlı bir şekilde silindiği için kuşların bu ipuçlarına göre hareket etmeyebileceğinden, ayrıca laboratuvar ortamında yapılan deneylerden kesin çıkarımlar yapmanın zor olduğundan bahseder. Zira laboratuvar ortamındaki başarısızlık ölümle sonuçlanmaz, halbuki doğal yaşamda başarısızlık çoğu zaman canlıların hayatına mal olabilir (Dennett 1996: 137-138).

İnsanlara baktığımızda ise, aslında insanların gündelik alışkanlıklarında birçok kültürel mirasın kullanıcısı olduklarını görürüz (Dennett 1996: 139). Mağara duvarlarına kazıdığımız resimlere, daha sonraları sıkça kullandığımız haritalara, diyagramlara, bir şeyleri hesaplarken kullandığımız yöntemlere, kamera gibi icat ettiğimiz araç gereçlere baktığımızda aslında bu kullandığımız zihin araç gereçlerini sadece zihnimizdeki bilişsel yükü azaltmak için değil (Dennett 1996: 139-141), ayrıca “bir enformasyonu başka bir format içinde yeniden temsil ederek onu özel amaçlı bir algısal beceri veya başka bir yeti için uygun hale getirmek” için de kullanırız (Dennett 1996: 141). Kameralar icat edilmeden önce doğa ile ilgili gözlemlerimizi kaydetmek için diyagramları ve haritaları kullanıyorduk; fakat kameranın icadı aslında bilimin ilerlemesine çok önemli bir katkıda bulunmuştur. Kameralar bizim duyu eşliğimiz nedeniyle yakalayamadığımız, farkına varamadığımız birçok ayrıntıyı da kaydettiği için aslında doğayı daha iyi bir şekilde gözlemlememiz için bize önemli bir fırsat sunmuştur (Dennett 1996: 143). Dennett’e göre, işte kamerayı ve zihin araç gereçlerini bu amaçla kullandığımızda dünyada hatırlanacak izler bırakmanın bir öte noktasına geçerek, doğayı bizim duysal/bilişsel yetilerimize uygun hale getirecek yeniden temsiller (İng., “re-representations”) üreterek dünyayı daha anlaşılabilir ve manipüle edilebilir bir yer haline getiririz (Dennett 1996: 143). Bu yeniden temsil etme teknolojilerini geliştirdiğimiz ölçüde bilişselliğimizin de buna bağlı olarak adım adım geliştiğini görüyoruz (Dennett 1996: 144). Etrafımızda bilişsel olarak idare edeceğimiz çevresel değişkenlerin, problemlerin nicelikleri arttıkça, nitelikleri değiştikçe (i) “dış dünya” diye nitelendirilen alanda yüksek miktarda *ayırt edici* nitelikte zihin izleri/etiketleri bıraktığımızı, (ii) diğer yandan, “iç dünya” diye nitelendirilen zihinlerimizde *kolay hatırlanır* türde işaretçiler yarattığımızı, yani [her iki alanı da kapsayacak bir biçimde] genel anlamda zihin araç gereçleri icat ettiğimizi görüyoruz.

Doğal olarak, bilişselliğinin bir parçası haline gelen dış dünyadaki zihin izlerine ve gelişen teknoloji doğrultusunda dış dünyada kullandığı zihin araç

gereçlerine bağımlı bir hale gelen insan zihni çok önemli bir yeteneğinin de farkına varır: Zihnimizin periferik donanımı haline gelen bu nesnelere iyice haşır neşir olduğumuzda, bir noktada onlar olmadan da bazı problemleri çözebilmeyi, bazı şeyleri kolayca tahayyül etmeyi öğrenmiş oluyoruz (Dennett 1996: 143-145). Zaman gibi soyut bir şeyi nasıl kavramsallaştırdığımızı baktığımızda, etrafımızdaki zaman ile ilgili kullandığımız aygıtlara baktığımızda zamanı aslında uzamsallık cinsinden açıklamaya çalıştığımızı görürüz. “Geçmiş”, “şimdi” ve “gelecek” gibi zaman kiplerini bazen bir kâğıt üzerine çizilen düz bir çizgideki soldan sağa sıralanmış noktalar halinde düşünürüz, “önce” ve “sonra” mefhumunu analog bir saatin kadranındaki akrep ve yelkovan vasıtasıyla bizim için anlaşılabilir bir formata dönüştürerek anlamlandırırız; zamanın akışını bir uzam hissiyatı üzerinden görmeye, yeniden temsil etmeye çalışırız (Dennett 1996: 145). Dennett, işte tam bu noktada, kendi kuramı için önemli bir tespitte bulunur. Yukarıda sayılan bu zihin araç gereçleri ile alakalı hiçbir görsel ipucu verilmediği halde, nasıl oldu da bütün bunları hayal edebildik? Gregoryan zihnin bir marifetini daha keşfetmiş olduk: Gregoryan zihinler kullandıkları, aşına oldukları zihin araç ve gereçleri bizatihi onlara görsel olarak sunulmasa da artık öyle bir düşünce gelişimine ulaşırlar ki *zihin gözleriyle* bazı şeyleri çizmeye, soyut düşünmeye başlarlar (Dennett 1996: 145-146). Peki, bu bahsi geçen zihin araç gereçlerinden en önemlisi acaba hangisidir?

Kültür yığınları ile beyinlerimizi geliştirdiğimiz esnada edindiğimiz zihin araçlarından hiçbirisi elbette ki kelimelerden—konuşulan, sonra yazılan kelimelerden—daha önemli değildir. Nasıl ki uyarı sinyalleri ve işaret noktaları basit yaratıkların dünyadaki seyirlerini daha kolaylaştırıyorsa, kelimeler de aynı şekilde (hatta kat be kat daha fazla bir şekilde) bilişi daha kolaylaştırarak bizi daha zeki varlıklara dönüştürür. İdeaların çok katmanlı soyut diyarında dolaşmak, farklı perspektiflerden görülebilecek, kaydedilebilecek, eleştirilebilecek, paylaşılabilir olan hatırlanabilir ve hareket ettirilebilir işaret noktalarından müteşekkil dev bir yığın olmadan açık bir şekilde imkansızdır (Dennett 1996: 146-147).

3. Zihinselliğin Açılımı: Dil

Dennett’e göre, zihnin tarihçesine bakıldığında dilin icadından daha önemli başka bir dönüm noktası bulunamaz. Dilin icadına dairse iki soru ön plana çıkmaktadır: (i) Herhangi bir dili konuşmayı nasıl öğrendik ve (ii) herhangi bir dil

konusma ihtiyacı neden hasıl oldu?... Bir insan yavrusunun dil öğrenme sürecine baktığımızda, okula gidip o dilin gramerindeki incelikleri, yani formel yapıyı öğrenmezden önce onun başardıkları şeyler tek tek sıralandığında nutkumuz tutulabilir; adeta genetik olarak önceden tasarımılanmış bir dil öğrenme makinası ile karşı karşıya olduğumuzu düşünebiliriz (Dennett 1996: 148).

Dennett'e göre, bu süreçteki en dikkat çekici olay ise çocuğun aile üyeleri ile girdiği dilsel etkileşimine ek olarak kendi kendilerine çıkarttıkları, çoğu zaman hiçbir anlamı olmayan farklı tonlardaki seslendirmelerdir (Dennett 1996: 148). Çocuklar gerçek anlamda kendi kendilerine konuşur gibi görünürler. Peki, böyle bir durum söz konusu olmuş olsaydı bunun açıklaması nasıl olabilirdi? Bu noktada, Dennett net bir açıklama sunmaktan kaçınarak bir araştırma projesine yönelik birtakım önerilerde bulunur. Bir çocuğun dil öğrenmedeki ilk safhalarına odaklanalım. Anne "Sıcak, sobaya sakın dokunma!" gibi bir cümle kurar, çocuk ise bu cümlede geçen kelimelerin hiçbirisinin anlamını bilmez. Bu sözcükler henüz onun için sestem başka bir şey değildir; çocuk ise bu sesleri aslında yaşadığı durum ile, belirli bir olay tipi ile ilişkili olarak kodlamıştır -sobaya yaklaşma ve sobadan kaçınma davranışı-. Böyle bir olay tekrar vuku bulduğunda, çocuğun annesini taklit ederek anlamına hiç vakıf olmadığı bu sesleri çıkarttığını tahayyül edelim; hatta bazı durumlarda bu olay tipiyle alakasız olaylarda ve zamanlarda da bu sesleri çıkarttığını varsayalım. En azından, bu noktada şu tespitte bulunabiliriz: Bu sürecin esasında bir prova süreci olduğu düşünülürse, aslında çocuk duyduğu sesleri tekrar çıkartarak bu seslerin hangi bağlamlarda doğru kullanıldığını, hangi bağlamlarda ise yanlış kullanıldığını prova etmiş olur; yani provayı izleyen dil öğreticisinin (anne, baba, vs..) yönergeleriyle olay tipi ve kelimeler arasındaki bağlam bir çağrışım kanalıyla kurulmuş olacaktır (Dennett 1996: 148-149). Bu durum gerçekleştiğinde, aslında şu da olur: Henüz nesnelere, olaylara takılan etiketlerin anlamına tümüyle veya kısmen de olsa vakıf olamamış olan bu dil öğrenen varlık, en azından nesnelere/olayların aslında birer etiketi niteliğinde dile getirilen kelimeler ile onların işaret ettiği nesnelere/olaylar arasındaki bağlantıyı bizatihi anlayarak bir

öğrenme alışkanlığı edinmiş olur (Dennett 1996: 149). Bu alışkanlık bir olgunluk kazandığında—kelimeler doğru bağlamlarına göre kullanılmaya başlandığında—hafızadaki yeri ve önemi derinleşir. Bu noktada da beyinde ayırt edici bir işaretçi özelliğine kavuşur. Ayakkabı kutusunun köşesindeki göçük izi gibi ayırt ediciliği kişinin amaçlı yaratımından bağımsız olarak gerçekleşebilecek çevreye bırakılan alelaide bir iz olarak değil, bizatihi beynin nöral ağında içsel ayırt edici bir etiket olarak yerini sabitleyerek sağlamlaştırır (Dennett 1996: 149-150). Bu alışkanlıkta ustalaştıkça, etiketleri çok daha incelikli bir biçimde kullanmaya başladığımızda, yeni ihtiyaçlar doğrultusunda farklı etiketler icat ettiğimizde çok ilginç başka bir ilerlemeye, diğer hiçbir canlının kaydedemediği bir başarıya imza atmış oluruz: Kendi kendimize yarattığımız bu dilsel nesnelere aynı zamanda anlayıcıları, yorumcuları oluruz ve ürettiğimiz temsiller hakkında üst temsiller üreterek davranışlarının nedenlerini diğer canlılardan farklı olarak temsil edebilen, düşünebilen, düşündüğünü bilen ve açıklayabilen Gregoryan varlıklar oluruz (Dennett 1996: 150-152; Heil 1013: 136). Daha öncesinde, Dennett saklanan ama saklandığını düşünmeyen, sürü halinde dolaşan ama sürü halinde dolaştığını düşünmeyen canlılardan bahsetmiş ve bunların görünüşteki zeki davranışlarının altında yatan rasyonel nedenleri kendi zihinlerinde (evrimsel faktörler dolayısıyla) bizatihi temsil etmedikleri için, bu türden varlıkların *düşünmeyen varlıklar* olduğunu iddia etmişti (Dennett 1996: 119-124). Şimdi, bizim diğer canlılardan özellikle bu düşünme faaliyeti konusunda nasıl ayrıldığımızı daha ayrıntılı olarak inceleyebileceğimiz bir noktaya da ulaşmış olduk. Dennett'e göre düşünme nedir ve herhangi bir varlığın düşünme faaliyetinde bulunması için hangi koşul veya koşulları sağlaması gerekir?

Ben başlangıçtaki bu tür “aptalca” pratiklerin—etiketlerin yerli yersiz durumlarda sadece seslendirilmesi/ağza alınması— kısa bir zaman içinde bir kişinin kendi hallerini ve eylemlerini kendisine yeni bir yolla temsil etme alışkanlığına dönüşebileceğini öne sürüyorum. (Dennett 1996: 149)

Biz geliştikçe, etiketlerimiz her zamankinden daha incelikli, daha anlaşılır, çok daha iyi telaffuz edilmiş olurlar ve başlarken zikrettiğimiz neredeyse sihre yakın hünere yaklaştığımızda, nihai noktaya da ulaşılmış olur: Bir temsil hakkındaki *sade tefekkür* akla gelebilecek uygun tüm dersleri açığa çıkarmak için yeterlidir. Bizler yaratmış

olduğumuz nesnelere *anlayıcılarına* dönüşmüş oluruz. Belleklerimizdeki bu yapay düğümlere, duyulan ve telaffuz edilen kelimelerin bu soluk gölgelerine *kavramlar* diyebiliriz. Bir kavram, o halde, pek çok çağrışımı arasından (kamusal veya özel olan) bir sözcüğün işitsel ve söylemsel özelliklerini içerebilen veya içermeyebilen içsel bir etikettir. (Dennett 1996: 151)

4. Dil ve Düşünce

Dennett'e göre, düşünen canlılar henüz tarih sahnesinde yerini almadan önce sadece çevresel değişkenleri izlemeye ve ayırt etmeye yarayan mekanizmalara sahip olan, çok kısıtlı yönelimsel sistemlerden bahsedilebilir (Dennett 1996: 154). Bu varlıklara dair genel tespit ise şudur: Onlar dış dünya nesnelere ve olaylarını çok kaba bir şekilde de olsa temsil etme yetisine sahiptirler ve bu temsilleri doğrultusunda serbest gerekçelere *uygun bir biçimde* zekice eylemlerde bulunurlar; yalnız bu eylemlerin arka planında bulunan bu serbest gerekçeleri kendi zihinlerinde ayrıca temsil etmezler (Dennett 1996: 154).¹² Dennett'in bu tür varlıkları çeşitli yerlerde betimlerken, "... avlandılar ama avlanıyor olduklarını düşünmediler, kaçtılar ama kaçıyor olduklarını düşünmediler" derken tam da kastettiği işte budur: Bu türden varlıkların sergiledikleri yönelimsellik *düşünmeyen bir yönelimseliktir* (İng., "unthinking intentionality") (Dennett 1996: 119-124; 154). Bizler genelde hayvanların bizler kadar olmasa da yine de düşünen canlılar olduğuna, "ağız var dili yok" derken bir dil konuşmasalar da yine de düşünebildiklerine inanırız (Dennett 1996: 159-161);¹³ peki o zaman Dennett'i genel kanının aksine böylesi bir düşünceye sevk eden neden veya nedenler nedir?

¹² Bunun nedeni olarak şu söylenebilir: Evrimsel süreçler içerisinde belki de böylesi bir ihtiyaç özellikle hiç baş göstermediği için bu tür yaratıklarda eylemlerin gerekçeleri temsil edilmemiş olabilir.

¹³ Dennett, "konuşmasalar da yine de düşünürler" tezine büyük destek sağladığını düşündüğü Thomas Nagel'in görüşünü eleştirir. Dennett'in yorumuna göre, Nagel'in önerisi çok yanlış bir noktadan başlanmasını gerektirir: Bir kuş için yuva inşa etmek nasıl bir şeydir sorusu direkt olarak biz insanların kendi zihinlerinde bir yuva inşa etmenin bizler için nasıl bir şey olduğunun tahayyülünü gerektirir, sonrasında da bir kuşun yuvasının inşası ile kendi yuvamızın inşası arasındaki ayrıntıları karşılaştırmaya çalışırız. Bu görüş, Nagel'in baştan uyardığı bir meseleyi ıskaladığı için bence yanlış bir yorumdur; çünkü Nagel daha makalesinin başlarında F halinde olmanın mahiyetinin yanlış anlamaya müsait bir terim olduğunu belirterek kendi kullanımının ne anlamda kullanılacağını çok net bir şekilde belirtmiştir. Bkz., Nagel 1979/2013: 169-170.

İnsan dışındaki varlıkların, yani dil konuşmayan zihinsel varlıkların insanlar kadar olmasa da yine de çevreye ve beyinlerine işaret bırakarak hafızadaki yüklerini hafiflettikleri, bu yöntem vasıtasıyla da çeşitli tehlikelerden korunduklarını, yaşam şartlarını kolaylaştırdıklarını söyleyebiliriz (Dennett 1996: 154). Bu durumda, bu canlıların temsil ürettikleri ve bu temsili kullandıkları söylenebilir; ama bu faaliyete “düşünme” denilebilir mi? Dennett’e göre, onlara düşünme fiilini atfettiğimiz anda şunu da söylemek zorunda kalırız: Onlar düşünürler ama düşündüklerini bilmezler (Dennett 1996: 154). Dennett’e göre ise, bu paradoksal formülasyonu, “Bilinçsiz düşünme”¹⁴ fikrini kabul etmemiz için herhangi bir gerekçe yoktur; zira, hiçbir yanlış anlamaya mahal vermeden bu durumu şu şekilde de ifade edebiliriz: “*zekice ama düşünmeyen davranış*” (Dennett 1996: 154). Dennett’e göre, birçok hayvanın davranışı bu şekilde değerlendirilmelidir, zira bu türden bir davranış “... düşünceli olmamasının yanı sıra ayrıca üzerine düşünülebilecek” bir şey de değildir (Dennett 1996: 154). Bu bağlamda, şu tespitte bulunabiliriz: Dennett’e göre, herhangi bir varlığın *gerçek anlamda düşünme*¹⁵ faaliyetini gerçekleştirdiğini söyleyebilmek için

¹⁴ Dennett’e göre, zihinsel içerikler beynin özel bir bölgesine girerek, mistik bir aracı tarafından dönüştürülerek ve kutsanarak bir bilinç kazanmazlar; herhangi bir zihinsel içeriğin diğer zihin içeriklerine göre bilinçli olmasının tek nedeni davranışın kontrolü yarışında onun diğerlerine galebe çalmasından ibarettir (Dennett 1996: 155). Bunun en temel nedenlerinden birisi ise zihinsel içeriklerin bir şekilde beynin dil kullanan bölgelerinde işlenmesinden kaynaklanır (Dennett 1996: 155). Bu görüşe şu itiraz ile karşılık verilebilir: Dennett’in açıklamasına göre, bilinçli süreçler üçüncü şahıs perspektifinden sunularak verilmiştir; halbuki asıl önemli olan herhangi bir zihinsel sürecin diğer süreçlere göre bilinç/dikkat yarışını kazanmasından ziyade o zihinsel süreçleri yaşayan kişinin özellikle o bilinçli süreci nasıl bildiğidir (Dennett 1996: 155-156). Dennett baştan bu itirazı yok sayar; zira, ona göre, bu itirazın arka planında bir öznenin beyin-beden aktivitesinin haricinde bu beyin-beden aktivitesinin var olmasını sağlayan düşünen bir töz olduğu varsayımı bulunur. Dennett’e göre, bizim asıl anlamamız gereken nokta ise bize şimdilik mucizevi gibi görünen bu zihinselliğin milyarlarca yıl öncesinden getirdiği tasarımsal değişimler neticesinde şu anki mucizevi görünüşüne kavuştuğudur. Bilinç, işte bu beyin-beden organizasyonunun nihai ürünüdür, bunun haricinde başka bir yerde bilinci aramak hatadır (Dennett 1996: 153-154). Bkz., Dennett 1978b/2017: 30-32. Ayrıca krş., Ryle 1949a/2009: 7-8; Ryle 1949b: 69-76. Dennett, çağdaş zihin felsefesi literatüründe özellikle bilinç ile ilgili meselelerde hala Kartezyen sezgilerin etkili olduğunu ve bu etkilerin “tehlikeli” olmaları nedeniyle bertaraf edilmeleri gerektiğini savunur. Ayrıntılar için bkz., Daniel C. Dennett 1992: 3-18.

¹⁵ Heil, Dennett’in bu düşüncesini yorumlarken bir ayrımda bulunur: ilkel/öndüşünce (İng., “proto-thought”) ve hakiki düşünce (İng., “genuine”). Burada biz de Heil’in Dennett yorumunu hiç değiştirmeden aktarmaya çalıştık; yalnız en azından bir dipnotta da şunu belirtmek isteriz: Dennett’in üçlü açıklama biçimi olan Yönelimsel Duruş, Tasarım Duruşu ve Fiziksel Duruş üzerine düşündüğümüzde şu ortaya çıkar. Yönelimsel Duruş, karşımızdaki varlığı rasyonel bir varlıkmiş gibi

o varlığın “daha yüksek düzeyde bir temsil yetisine: temsillerin temsiline—veya kendisini temsil eden bir şey olarak temsiline” sahip olması gerekir (Heil 2013: 136-137; Dennett 1996: 154-155). Bu da ancak Yönelimsel Duruş'u¹⁶ hem kendilerine hem de kendi dışındakilere yönelik bir açıklama biçimi olarak kullanan varlıklar tarafından, yani insanlar tarafından yapılabilir (Dennett 1996: 119-120; Heil 2013: 136-138).

Bu noktada Dennett, insanların düşünmeden yaptığı zekâ gerektiren eylemlerle hayvanların düşünmeden yaptığı zekâ gerektiren eylemleri karşılaştırır. Evet, biz de aynı hayvanlarda olduğu gibi ayakkabı bağcıklarını bağlamaktan araba sürmeye, merdiven çıkarken bir şarkı mırıldanmaya kadar birçok eylemi hiç düşünmeden yapabiliyoruz. Fakat, Dennett'e göre, hayvanlardan çok önemli bir noktada ayrılıyoruz. Diğer yaratıklar, düşünmeyen davranışlarını *düşünemezler*;

ele alıp onun davranışlarını rasyonel bir şekilde analiz etmekten ibarettir; fakat bu açıklama biçiminin ontolojik bir bağlayıcılığı yoktur; sadece pragmatik gerekçelerle kullanılır. Sözgelisi, bir bilgisayarın davranışını analiz ettiğimizde bilgisayar ekranında “yazıcıda kâğıt yok” uyarısı çıktığında, bilgisayarın bağlı olduğu yazıcıda yeterli miktarda kâğıt olmadığına *inandığı*, eğer yazıcıya yeteri miktarda kâğıt konulursa bilgisayarın kendisine gönderilen emri seve seve yerine getirmek *istediği* şeklinde yorumlayabiliriz. Yönelimsel Duruş açıklama biçimi karşıdaki varlığın “gerçek anlamda” inançlara, arzulara, niyetlere sahip olup olmadığı ile ilgilenmez. Dolayısıyla, Yönelimsel Duruş açıklama biçiminde kalındığı sürece Heil'in öngördüğü biçimde ontolojik ayrımlar yapılamayacağı kanaatindeyiz; diğer açıklama biçimlerine geçildiğinde ise “düşünce” dediğimiz süreçler en nihayetinde tasarımsal ve fiziksel parçalar üzerinden analiz edileceği için düşünce kaybolur gider. Fakat, Heil'a şu noktada katılıyoruz: Dennett'in anlayışında herhangi bir şeyin düşünce olarak kabul edilmesi için o canlının etrafındaki nesnelere basit düzeyde temsil etmesi yeterli değildir; o varlığın aynı zamanda ürettiği ve kullandığı temsillerinin kendisine ait olduğunu da temsil etmesi gerekmektedir.

¹⁶ “Yönelimsel Duruş” açıklama biçimi Dennett'in öne sürdüğü üç temel açıklama biçiminden birisidir. Bu açıklama biçimi Dennett'in diğer açıklama biçimleri olan Fiziksel Duruş ve Tasarım Duruşu ile birlikte ele alınıp anlaşılabilir. Kısaca belirtmek gerekirse, Yönelimsel Duruş, karşıdaki varlığın fiziksel ve tasarım donanımı bilinmediğinde veya bilinmesi özellikle gerekmediğinde, karşıdaki varlığın davranışlarını rasyonel bir varlık olarak ele alıp çözümlenmekten geçer. Sözgelisi, satranç oynayan bir makinenin tasarım ve fiziksel ayrıntılarını bilmesek bile, onunla satranç oynarken onun yaptığı hamleleri rasyonel bir şekilde yorumlayıp ona bazı inançlar, arzular ve amaçlar atfederiz. Onun yaptığı hamlelerin arkasında bu inanç, arzu ve amaçların olduğunu varsayabiliriz ve oyunu kazanabilmek için oyun boyunca onun yaptığı hamleleri bu doğrultuda analiz ederiz. Burada dikkat edilmesi gereken husus şudur: Yönelimsel Duruş açıklama biçimi tamamıyla pragmatik bir araçtır, ontolojik bağlayıcılığı yoktur. Diğer bir deyişle, bir robota yönelimsel haller atfettiğimizde *gerçek anlamda* onun inançları, arzuları ve amaçları olduğunu söylemiş olmayız. Ayrıntılar için bkz. Dennett 1987b.

halbuki biz insanlar düşünmeden gerçekleştirdiğimiz böylesi otomatikleşmiş davranışları *düşünebiliriz* (Dennett 1996: 155). Dennett, bu düşünceyi desteklemek için şu iddiayı ortaya atar: Bütün bu bilinçsiz bir şekilde gerçekleştirilen görevler insanlar tarafından ilk başta icra edilirken oldukça bilinçli bir şekilde öğrenilir, bu öğrenim uzun bir dönem içinde iyice yerleştikten sonra ise görevler düşünülmeden yapılmaya başlanır; hayvanlarda ise böyle bir durum söz konusu değildir (Dennett 1996: 154-155). Dennett, esasen burada şu ayrımı yapar: (i) bir canlının zeki davranışının rasyonel bir gerekçeye *uygun bir biçimde* gerçekleşmesi ve (ii) bir canlının bu rasyonel gerekçeyi bizatihi kendi zihninde temsil ederek rasyonel bir şekilde davranması. Bir makinenin veya bir hayvanın davranışını incelediğimizde, bir noktada çok zekice bir hamle yaptığını fark ederek içindeki fiziki ve tasarım ayrıntılarının ötesinde ona çok ayrıcalıklı bir statü yakıştırabiliriz; halbuki durum sandığımızın çok aksine hiç de öyle olmayabilir. Bir varlığın davranışında yakaladığımız *modus ponens* çıkarımı onun illa ki *modus ponens* teoremine inandığı anlamına gelmez; onun sadece ama sadece kendi fiziksel ve tasarımsal donanımı gereği *modus ponens* teoremine *uygun bir biçimde* bir hamlede bulunduğu da söylenebilir (Dennett 1978a/2017: 3-13). İnsanlar ise hem rasyonel davranışlar sergilerler hem de (icat ettikleri dilin imkanlarını kullanarak) bu sergiledikleri rasyonel davranışların bilincinde olarak bu davranışların gerekçelerini kendi zihinlerinde temsil edebilirler (Dennett 1996: 155).

Dennett, insan zihni ile diğer zihinler arasındaki farklılıklara odaklanmaya devam ederek, ilk önce hayatımızda ilk defa duyduğumuz bir olayı hayalimizde canlandırmamızı ister: "... beyaz bir laboratuvar önlüğü giymiş bir adamın dişleriyle kırmızı plastik bir kova tuttuğu halde elleriyle bir ipe tutuna tutuna tırmandığını biraz ayrıntılı bir biçimde hayal edin" (Dennett 1996: 156). İnsan için oldukça basit gibi görünen bu görevi acaba şempanzeler de yerine getirebilir mi? Dennett, bu örneği seçerken özellikle laboratuvar ortamındaki bir şempanzenin de ortak olarak görebileceği bazı öğeleri seçer -insan, ip, tırmanma, kova, dişler-. Dahası, Dennett, bu şempanzelerin bunları "bir insan, bir ip, bir kova, vb., *olarak* görebildiğinden" de

emindir (Dennett 1996: 156-157). Diğer bir deyişle, Dennett onların bu kavramlara sahip olabileceğini belirtir. Bu noktada, Dennett şu soruyu sorar: “Bir şempanze sahip olduğu kavramlarla ne yapabilir?” (Dennett 1996: 157). Dennett, bu sorunun cevabını aramak için Kohler’in şempanzelerle yaptığı meşhur deneyleri inceler. Yaygın inanişaya göre, Köhler’in şempanzeleri onların uzanamayacağı kadar yükseklikteki bir tavana asılmış olan muzları iki sopayı daha uzun bir sopa haline gelecek şekilde bağlayarak tavandaki muzları aşağı düşürmeyi başarmışlardır. Sanılanın aksine, bu şempanzelerin sadece bir kısmı çok uzun süren deneme yanılma sürecinden sonra bu görevi başarıyla yerine getirmiştir, bazıları ise hiç başarılı olamamıştır. Şimdi, kısa bir süreliğine bütün bu aksaklıklara rağmen şempanzelerin verilen görevde başarılı olduğunu, bunu da ancak görev için gerekli olan ipuçlarının “gözle görülebilir ve el altında olması -deneme ve yanılma manipülasyonuna uygun olması koşuluyla” (Dennett 1996: 157) gerçekleştirebileceklerini varsayalım. “Bir şempanze, bir çözümün öğeleri o şempanzeye kendilerinin gözle görülür hatırlatıcılarını sunmak üzere ortalıkta mevcut olmadığı zaman o öğeleri aklına getirebilir mi?” (Dennett 1996: 157). Dennett’e göre, bizler birçok sorunu hayalimizde canlandırır, çeşitli sorunları ve çözüm yollarını bu tahayyül sürecinde düşünürüz.¹⁷ Dennett, bu açıdan bakıldığında, insan olmayan zihinlerin her ne kadar çeşitli basit sorunlara çözüm üretmeleri söz konusu olsa da insanların sahip olduğu hayal gücünün imkanlarından yoksun olduğu için insanların kolaylıkla yapabileceği birçok şeyi hayvanların yapamayacağını iddia eder (Dennett 1996: 157-158).

Diğer yandan, insan olmayan bir canlının, sözgelisi bir köpeğin ya da bir kutup ayısının bir kavrama sahip olmasından bahsedebilir miyiz? Dennett, bu soruya hem evet hem de hayır diyerek cevap verir. Evet, çünkü, bir köpeğin ve bir

¹⁷ Gerçekten de aynı Dennett’in söylediği gibi, çoğu zaman bir hayal kurduğumuzda hayal kurduğumuz şeyler etrafımızda yoktur; bu birçok kişiye göre insan bilincinin en ayırt edici özelliğidir. Bu özellik literatürde “Yönelimsel İç-varlık” (İng., “Intentional In-existence”) olarak geçer. Bkz. Brentano 1973/1995.

insanın bir kedi gördüğünde ayırt ettikleri şeyler birbirine yakın olabilir; tabi burada kedi kavramını kaplamsal olarak incelersek. Yalnız, Dennett'e göre, bir köpeğin sahip olduğu kedi kavramı ile bir insanın sahip olduğu kedi kavramı arasında çok önemli açıdan bir ayrım da vardır; köpek sahip olduğu kedi kavramı hakkında düşünemez (Dennett 1996: 159). Köpek, yalnız kalıp derin düşüncelere dalıp kendisine şu soruları sormaz: "Acaba benim sahip olduğum kedi kavramı kaplamsal açıdan ele alındığında doğru kurulmuş bir kavram mıdır? Kediler memeli midir?" Dennett bu noktayı şöyle vurgular: "Kavramlar, köpeğin dünyasında kediler gibi şeyler değildir. Kavramlar bizim dünyamızda birer şeydir, çünkü bizim bir dilimiz var" (Dennett 1996: 159). Peki, bütün bu iddiaları nasıl yorumlamak gerekir? Dennett, çok keskin bir şekilde hayvanların düşünebileceğini ret mi eder, yoksa yukarıda sunulan bütün iddialar vasıtasıyla okuyucularının zihnindeki temel inançları sarsmayı mı amaçlar? Biz, Dennett'in kimi yerde çok keskin bir dil kullanmasına rağmen, ikinci yolu tercih ettiğini düşünüyoruz.

Konuşamıyor olabilir, ama kesinlikle düşünüyor!" -bu kitabın ana hedeflerinden birisi bu aşına tepkiye olan inancınızı sarsmak olmuştur. Muhtemelen, insan olmayan hayvanların zihinsel yetkinlikleri konusuna açıklık getirme girişimlerimizin önündeki en büyük engel bizim neredeyse karşı konulamaz hayal etme alışkanlığımızdan, insan olmayan varlıkların zekice etkinliklerine, bizimkine benzer *bir şeyin*, düşünceli bir bilinç akışının eşlik ettiğini hayal etme alışkanlığımızdan kaynaklanır. Onların böylesine bir şeyi yapmadığını şu anda *biliyor değiliz*; asıl önemli olan araştırmalarımızın bu erken döneminde onların böylesi bir şeyi yaptığını varsaymamalıyız (Dennett 1996: 160).¹⁸

5. Hayvanlar Düşünebilir Mi?

Dennett, birçok yerde çok keskin bir dille hayvanların düşünemediğini iddia etmiştir; sonunda da aslında bunu özellikle okuyuculardaki kimi yerleşik inançları sarsmak için yaptığını söylemiştir (Dennett 1996: 160). Bu durumda karşımıza şöyle bir soru çıkar: Dennett'in şüphe çekmek için kullandığı araçlar veya yol gerçekten de şüphe yaratacak kadar kuvvetli midir? Bu bölümde, Dennett'in öne

¹⁸ Bu düşünceye karşıt bir görüş için, bkz. Fodor 1975; Fodor 1989.

sürdüğü bazı iddialar ayrı ayrı incelenecek, özellikle bilişsel bilim perspektifiyle bu soruya bir cevap aranacaktır.

Dennett'in bahsettiği "düşünmeden yapılan davranışlar", çoklu bellek sistemleri kuramında (İng., "multiple memory systems model"; Schacter ve Tulving, 1994) işlemsel belleğe (İng., "procedural memory") denk düşmektedir. İşlemsel bellek, bilginin bilinçsiz ve istemsiz, yani otomatik olarak edinilmesini ve geri getirilmesini sağlayan bir bellek sistemidir. Dennett'in bahsettiği araba sürme, ayakkabı bağcığı bağlama gibi görevlerin basamakları da yine işlemsel belleğin bir parçasıdır. Dennett, özellikle insanlar söz konusu olduğunda bu otomatikleşmiş davranışların yerleşmesinden önce çok uzun süren bilinçli bir öğrenme sürecinden bahsetmiştir; yalnız diğer bir olasılık daha vardır: Bir kişi, bu otomatikleşmiş davranışlarını gerçekleştirdikten bir süre sonra geriye dönüp o davranışları tekrardan düşünebilir. Gerek davranışlar yerleşmeden önceki bilinçli süreçteki düşünmemiz gerekse davranış yerleştikten sonra geriye dönüp o davranışı düşünmemiz, aynı bellek sistemleri modelinde olaysal belleğe (İng., "episodic memory") denk düşmektedir ve bu işlemsel bellekten farklı bir süreçtir. Olaysal bellek, bilginin edinildiği ana geri dönülerek neyin, nerede ve ne zaman gerçekleştiğinin bilinçli ve istemli olarak geri getirilmesini içerir. Örneğin, araba sürme, işlemsel bellekten bilinçsiz, otomatik olarak geri getirilen öğrenilmiş bir davranış sırasını içerirken, araba sürdüğümüz esnada gerçekleşen bir olay hakkında düşünmek bir olaysal bellek sürecidir ve bilinçlidir. Dolayısıyla bu alternatif bakış açısında, esas soru aslında hayvanlarda olaysal belleğin varlığıyla ilgili olan, güncel bir tartışmaya indirgenebilir. Dennett'in verdiği örneklerin önemli bir kısmı en nihayetinde hem hayvanlar hem de insanlar tarafından paylaşılan işlemsel bellek süreçleri neticesinde gerçekleşen davranışlardır. Sadece bu tür örnekleri kullanarak bir dayanak noktası oluşturmak, bu tartışmaya yanlış bir yerden başlamak anlamına gelir; çünkü gerçek anlamda düşünme diye bir faaliyetten bahsedilecekse esas olarak bakılması gereken yer olaysal bellek süreçleri olmalıdır.

Hayvanlarda olaysal belleğin varlığıyla ilgili tartışmada, evrimsel açıdan devamlılıkçı (İng., “continuist”) ve devamsızlıkçı (İng., “discontinuist”) olarak nitelendirilebilecek iki görüş bulunmaktadır. Devamlılıkçı bakış açısı, hayvanlarda da insanlarınkine benzer bir olaysal bellek olduğunu savunur (Corballis, 2013). Bu bakış açısını destekleyen bulguları iki ayrı grupta toplayabiliriz: (i) davranışsal deneyler ve (ii) nöral aktivasyon araştırmaları. İlk tipteki deneyler, hayvanların geçmiş deneyimleriyle ilgili olayı, yani neyin, nerede ve ne zaman gerçekleştiğiyle ilgili bilgileri geri getirebildiklerini gösterdiği düşünülen davranışsal deneylerdir. İkinci tipteki araştırmalarda ise, hayvanların daha önce dolaştıkları alansal mekanlardaki konumları temsil eden nöral aktivasyonlar gösterdikleri düşünülmektedir.

Hayvanların insanlardakine benzer bir olaysal belleğe sahip olabileceğini gösteren mihenk taşı niteliğindeki bir araştırmada, olaysal belleğin temel yapı taşları olan neyin, nerede ve ne zaman gerçekleştiğinin hatırlanması, bir karga türünde incelenmiştir (Clayton ve Dickinson, 1998). Kargalar için solucan fıstığına göre daha çok tercih edilen bir yiyecektir. Ancak kumun altına gömülen solucan, fıstıktan daha hızlı çürür. Bu deneyde, kargalar eğitilerek besinleri kumun altında belli çeşitli noktalara saklamayı öğrenmişlerdir. Kargaların sadece bellekleri yardımıyla yiyecekleri bulmalarının sağlanması için daha sonra deney kafesindeki kum değiştirilerek karganın yiyeceği gömdüğü yerdeki görsel ve kokusal ipuçları yok edilmiştir. Sonuçlar, kargaların yemeği gömmelerinin üzerinden dört saat gibi kısa bir süre geçtikten, yani solucanlar henüz çürümeden önce yemeği almalarına izin verilirse solucanları gömdükleri yere, ancak 124 saat gibi uzun bir süre geçtikten sonra izin verilirse solucan çürümüş olacağından fıstıkları gömdükleri yere gitmeyi tercih ettikleri gözlemlenmiştir. Bulgular, kargaların yiyeceği gömdükleri anı bir olay olarak, neyin, nerede ve ne zaman gerçekleştiğini içerecek şekilde hatırladıkları, yani olaysal belleklerinin olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Benzer sonuçlar, başka hayvanlarla yapılan araştırmalarda da elde edilmiştir (bir derleme için bkz. Crystal, 2010).

Beyindeki hippocampus bölgesinde, konum bilgisini saklayan özel hücrelerin (İng., “place cells”) aktivasyonunun incelendiği klasik bir araştırmada ise, sıçanların labirent içinde o gün ziyaret ettikleri konumlara özel aktivasyonlar gösterdikleri bulunmuştur (Karlsson ve Frank, 2009). Bu aktivasyonların deneyimlenen olayların bellek izinin nöral düzeyde sağlamlaşmasını sağladığı düşünülmektedir ve gözlemlenen aktivasyonlar, insanların yaşadıkları olayları hatırladıkları esnada gözlemlenenlerle benzerdir (Schacter ve Addis, 2007). Bu bulgular da hayvanlarda insanlardakine benzer bir olaysal belleğin olduğu yönünde yorumlanmakta, hayvanlarla insanların bellekleri arasındaki farkın niteliksel değil, niceliksel bir evrimsel farktan ibaret olduğu fikrini desteklemektedir.

Ancak bu bulgular, elbette bazı varsayımlara dayanmaktadır ve Dennett’in muhtemelen uygun bulmayacağı şekilde hayvanlara düşünce atfetmeyi içeriyor olabilir. Nöral bulgular ise, beyin aktivasyonu ve bilişsel faaliyet arasındaki korelasyonel bir ilişkiye dayanarak ve beyin aktivasyonundan yola çıkarak hayvanlara bilişsel faaliyet atfetmeyi içermektedir. Beyin aktivasyonu benzer ise bilişsel süreçler de benzerdir gibi bir argüman da oldukça sorunludur.

Alternatif bir yaklaşım olarak nitelendirilebilecek devamsızlıkçı bakış açıları ise hayvanlarda olaysal belleğin varlığından bahsedebilmenin, varsayılan olaysal bellek gözlemleri esnasında hayvanın öznel deneyimini ve benlik bilincinin olup olmadığını bilmememiz nedeniyle mümkün olmadığını vurgular. İnsan ve hayvan zihninin işleyişi arasında fonksiyon düzeyi açısından farkların olması, nitelik açısından da farklar olmadığı anlamına gelmez. (Suddendorf, 2013). Bu bakış açısında, insan zihninin evriminde bir noktada hayvanlarla olan farkların artık niceliksel olmaktan çıkıp niteliksel farklara dönüşmüş olabileceği vurgulanmaktadır.

Bu bulgulara ve bakış açılarına dayanarak hayvanlarda olaysal belleğin olduğunu kesin olarak söylemek şu anda zordur. Ancak Dennett’in bazı yerlerde ifade ettiği gibi kesin bir şekilde olmadığını söyleyebilmek de oldukça zordur, ki

Dennett bunu da en sonunda kabul eder (Dennett 1996: 160). Yine Dennett'in üzerinde durduğu önemli bir nokta, hayvanlarda insaninkine benzer bir dilin olmaması, bu sorunun yanıtını almayı zorlaştırmaktadır. Diğer bir taraftan ise, dil bariyerini aşarak bilinçli süreçleri hem tür içindeki hem de türler arasındaki farklılıklara odaklanarak, algısal zenginlik, değerlendirme zenginliği, deneyimlerin zaman içindeki birliği, zihinsel zaman yolculuğu, benlik gibi ölçütler üzerinden giderek ölçmeye çalışmak, çok boyutlu bir çerçeve oluşturmak hiç de imkânsız gibi görünmüyor (Birch et al 2020).

Bunun yanında, Dennett'in iyice yerleştikten sonra bilinçsiz bir şekilde gerçekleştirilebilen davranışların ilk etapta bilinçli olarak edinildiğine dair düşüncesi de bellek alanyazınıyla örtüşmemektedir. Örneğin, nöropsikoloji alanyazınının en meşhur hastalarından biri olan medial temporal lob amnezi hastası H.M., olaysal bellekte yeni bilgi edinmemesine karşın, işlemsel bellek görevlerinde bir sorun yaşamamaktadır. Bir işlemsel bellek görevini daha önce de yapmış olduğunu hatırlamamasına karşın, bu tür görevlerdeki performansı sonraki denemelerde iyileşmektedir (bir derleme için bkz., Squire, 2009). Dolayısıyla H.M., bilgiyi otomatik olarak edinmektedir. Örneğin, nöropsikoloji alanyazınında ayna çizimi görevi olarak adlandırılan bir görevde, kâğıt üzerindeki bir yıldız şeklinin ardına diklemesine bir ayna yerleştirilir. Kâğıdın önüne ise bir panel konularak hastanın kâğıdın üzerindeki şekli görmesi engellenir. Hastadan şekle ve eline aynadan bakarak, kâğıt üzerindeki şeklin dış çizgilerinin üzerinden geçmesi istenir. H.M., bu görevi birbirini izleyen üç gün boyunca gerçekleştirmiş ve üç günün sonunda yıldızı çizgileriyle uyumlu, çok daha hatasız çizmeye başlamıştır. Örtük bir öğrenmenin gerçekleştiği bu görevde performans iyileştiği halde, hasta görevi daha önce yaptığını olay bazında hatırlamamıştır (Akt., Pinel ve Barnes, 2019)

Nörolojik bozukluğu olmayan normal örneklerle yapılan araştırmalar da bilginin otomatik edinilebileceğini göstermektedir (Roediger III, 1990). Hazır olma etkisi (İng., "priming effect") olarak bahsedilen bu durum, farkında olmadan

edinilen bilginin geri getirilme olasılığını arttırır, davranışı etkileyebilir. Televizyon dizilerinde subliminal düzeyde ürün reklamlarının yerleştirilmesinin nedeni budur. Örneğin farkında olmadan maruz kalınan bir ürün markasının bilinirliği ve akla gelme olasılığı bu şekilde artabilir. Bunun yanında, önceden maruz kalınan bilgiler, sonraki bilgilerin daha hızlı hatırlanmasını, daha kolay algılanmasını ya da belli bir doğrultuda algılanmasını sağlayabilir. Önceden verilen bilgiye bağlı olarak, belli belirsiz sunulan uyarılar, bir şekilde veya başka bir şekilde algılanabilir. Örneğin, net olmayan bir yüz ifadesinin olumlu duygu ifade eden “mutlu” gibi sözcüklere maruz kalındıktan sonra daha olumlu, “üzgün” gibi olumsuz duygu ifade eden sözcüklere maruz kalındıktan sonra ise daha olumsuz algılanması gibi. Dolayısıyla, daha önce bilinç sürecinden geçmemiş tamamen bilinçsiz bir düşüncenin mümkün olmadığını savunuyor gibi görünen Dennett’e karşı olarak bunun pekâlâ mümkün olabileceği görülmektedir.

Sonuç olarak, görgül alanyazına bakıldığında, Dennett’in terminolojisiyle daha önceden bir bilinç sürecinden geçmemiş bir “bilinçsiz düşünce”nin mümkün olabileceği görülmektedir. Eğer bilinçsiz düşünce mümkünse, bunun hayvanlarda da olma olasılığı vardır. Bulgular, hazır olma etkilerinin hayvanlarda da sıkça gözlemlendiğini göstermektedir (Koch, 2016).

Sonuç

Dennett, birçok yerde çok açık bir biçimde hayvanların saklandıklarını ama saklandıklarını düşünmediklerini, sürü halinde dolaştıklarını ama sürü halinde dolaştıklarını düşünmediklerini, kovaladıklarını ama kovaladıklarını düşünmediklerini, avlandıklarını ama avlandıklarını düşünmediklerini, kaçtıklarını ama kaçtıklarını düşünmediklerini ifade eder (Dennett 1996: 119, 154). Her ne kadar bazı hayvan davranışları gerektirdiği zekâ itibarıyla bizi büyülese de onlara atfetmek istediğimiz yüksek düzey yönelimsellik statüsü için ortada yeterli miktarda güçlü bir kanıt yoktur. Bizim onlara atfetmek istediğimiz yüksek düzey yönelimselliğin nedeni daha çok bizlerin hayal gücünden kaynaklanmaktadır

(Dennett 1996: 121-124; Dennett 1987a: 237-268). Bizler, oldukça zeki olan hayvan davranışlarını gözlemlediğimizde bu davranışlara eşlik eden düşünceli bir bilinç akışının olması gerektiğini hayal ederiz (Dennett 1996: 160). Dennett, esasında okuyuculardaki konuşmalar da hayvanlar düşünebilir fikrini sarsmak amacıyla bazı örnekler üzerinden giderek hayvanların düşünemeyeceği yönündeki şüphe tohumunu okuyucularının zihnine yerleştirmek ister (Dennett 1996: 160). Fakat, Dennett'in şüphe oluşturmak için seçtiği örneklerin önemli bir kısmı esasında iyi örnekler değildir; çünkü hayvanlarda düşünmenin olup olmadığı sorusu işlemsel bellek süreçlerinde insanların ve hayvanların hangi açıdan farklı olabileceğinden daha çok, hayvanlarda insandakine benzer bir olaysal belleğin olup olmadığı tartışması ile ilgilidir. Ayrıca, Dennett'in hayvanlardaki işlemsel bellek süreçlerinden farklı olarak insanlardaki işlemsel bellek süreçlerinin öncesinde hep bilinçli bir öğrenme sürecinin yattığı yönündeki iddiası da bellek alinyasyonu ile örtüşmemektedir. Bilinç sürecinden geçmemiş bir "bilinçsiz düşünce" insanlarda mümkünse, bulgulara bakıldığında bu bilinçsiz düşüncelerin hayvanlarda da olabileceği görülmektedir. Sonuç olarak, Dennett'in okurların zihinlerinde şüphe yaratmak için seçtiği örnekler ve düşünce yolunun istediği amaca hizmet edip etmediği tartışmalıdır. Hayvanların gerçek anlamda düşünebilen varlıklar olup olmadığından şüphelenebiliriz, fakat Dennett'in seçtiği örneklerin önemli bir kısmı ve gittiği düşünce yolu bu şüpheyi derinleştirmekten uzaktır. Bizim görüşümüze göre ise, şu andaki veriler doğrultusunda kesin olarak hayvanların ne düşünebildiği ne de düşünemediği söylenebilir.

Can Animals Think?

Summary

Nazım Gökel

Assoc. Prof. Dr.
Kilis 7 Aralık University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Kilis, TR
ORCID: 0000-0003-4356-8563
E-mail: ngokel@yahoo.com

Simay İkiek

Assoc. Prof.
Marmara University, Faculty of Humanities and Social Sciences, İstanbul, TR
ORCID: 0000-0003-3810-0958
E-mail: simay.ikier@marmara.edu.tr

Introduction

It is a common belief among many that animals, though less advanced than humans, engage in some form of thought processes, albeit on a lower scale. In contrast, Dennett argues that it is quite difficult to attribute thoughts to animals because in order for a being to think, it needs to have awareness that the representations it generates and utilizes are its own, and it must have the ability to reflect on those representations. That is, it must be capable of representation of oneself as representing (Dennett 1996, Heil 2013). The initial sections of this article will delve into the background of the idea that influenced Dennett's position, followed by an in-depth exploration of the specifics of this position. Within the discussion section, there will be an analysis of the examples and supporting arguments employed by Dennett to reinforce his position, particularly through the viewpoint of cognitive science. To summarize our view, relying solely on language for constructing thought processes appears to be a flawed strategy. Furthermore, Dennett's arguments of unthinking behavior rest on examples of procedural memory, but the debate on whether animals are capable of thinking should focus on examples of episodic memory. In conclusion, the current empirical data indicates limited progress beyond Dennett's position. We have not reached a stage where it is possible to definitively state whether animals can or cannot think.

1. Kinds of Minds

According to Dennett, different evolutionary processes have led to varying levels of mental complexity across species. Darwinian creatures (Dennett 1996: 83–84) exhibit genetically hardwired behaviors shaped by natural selection, while Skinnerian creatures (Dennett 1996: 85-88; Heil 2013: 138–139) learn through trial and error, a method fraught with risks. Popperian creatures (Dennett 1996: 88–90; Heil 2013: 139) advance by simulating outcomes internally to make better predictions and decisions. At the highest level are Gregorian creatures (Dennett 1996: 100; Heil 2013: 139–140), who utilize tools and language as cognitive artifacts to enhance both individual and collective

intelligence. Unlike other creatures, they are self-aware, capable of creating representations of representations, with language being their most powerful mind tool, greatly expanding their cognitive abilities.

2. The Evolution of Mind: Mind Tools and Thought

Dennett argues that while animals display behaviors that may seem indicative of complex thought, these actions often lack second-level intentionality, a key step in cognitive evolution (Dennett 1996: 121). He explores whether behaviors like distraction displays in birds, where they feign injury to divert predators, involve representation of their strategies for acting. Dennett argues there is little evidence that animals engage in reflective thought or represent the behavior of the other in order to produce an appropriate response (Dennett 1996: 123-124). Dennett concludes that such behaviors are generally explainable by Darwinian mechanisms (Dennett 1996: 130). Therefore, animals lacking the capacity to represent other minds are classified as non-thinking beings (Dennett 1996: 124; 119).

3. The Expansion of Mentality: Language

According to Dennett, the development of language represents a pivotal moment in cognitive evolution, fundamentally distinguishing human minds from those of other creatures. He addresses two critical questions: how humans acquire language and why language emerged. Rather than attributing language acquisition to an innate mechanism, Dennett emphasizes the dynamic interaction between children and their social environment. As children associate words with objects or events, they form habitual learning patterns that evolve into neural markers within the brain's network, independent of conscious control (Dennett 1996: 148-150). This process enables the creation of linguistic and meta-representational skills, marking the transition to Gregorian beings— entities that think, know that they think, and can explain their reasons for action (Dennett 1996: 150-152; Heil 2013: 136).

4. Language and Thought

About limited intentional systems prior to the emergence of thinking beings, Dennett states that these beings “hunted, but didn't think they were hunting, fled but didn't think they were fleeing,” emphasizing that their intentionality was unthinking (Dennett 1996: 119-124; 154). Non-human beings, while not as cognitively advanced as humans, still leave marks on their environment and brains, thereby easing their memory burdens and protecting themselves from danger (Dennett 1996: 154). But, the question is whether this can be considered “thinking”. The moment we attribute the act of thinking to them, we must also say that they think, but they do not know that they are thinking (Dennett 1996: 154). Dennett rejects the idea of “unconscious thinking,” suggesting instead that their behavior can be seen as “*intelligent but unthinking* behavior” (Dennett 1996: 154). For him, genuine thinking requires a higher-level capacity for representation, such as the ability to represent representations or recognize oneself as a being capable of representation (Heil 2013: 136-137; Dennett 1996: 154-155).

Dennett compares the intelligent actions performed unconsciously by humans to those performed by animals. While humans, like animals, can perform various tasks automatically, such as tying shoelaces or driving a car, Dennett argues that humans differ in a crucial way. Other creatures cannot think about their unthinking behaviors; whereas we humans can think about such automatic behaviors we perform without

thinking (Dennett 1996: 155). Dennett supports this idea with the claim that all these tasks carried out unconsciously are initially learned consciously by humans. Once this learning process is well established over a long period, the tasks can be performed without thinking, but this does not occur in animals (Dennett 1996: 154-155).

5. Can Animals Think?

Dennett has frequently asserted in sharp terms that animals are incapable of thought. Ultimately, he has claimed that he did this specifically to challenge certain ingrained beliefs in his readers (Dennett 1996: 160). This raises the question of whether the tools or the strategy Dennett uses to provoke doubt are strong enough to create skepticism. In this section, some of Dennett's claims will be examined, and a response to this question will be sought, particularly from the perspective of cognitive science.

Dennett's concept of "unthinking behavior" corresponds to procedural memory in the multiple memory systems model (Schacter and Tulving, 1994). Procedural memory is a memory system that facilitates the unconscious and involuntary, i.e., automatic acquisition and retrieval of information. The acquired steps such as driving a car and tying shoelaces mentioned by Dennett are also part of procedural memory. Dennett talks about a long conscious learning process before these automatic behaviors are established; however, another possibility exists: after humans perform these automatic behaviors for some time, they can also subsequently reflect on those behaviors. Both the conscious processes before the behavior becomes automatic and the reflective thinking about the behavior after it is established align with episodic memory in the same memory systems model, which differs from procedural memory. Episodic memory involves the conscious and voluntary retrieval of information by returning to the moment the information was acquired, recalling what, where, and when something occurred. For example, driving a car involves a learned sequence of behaviors that is retrieved unconsciously, but thinking about an event that occurred while driving is an episodic memory process and is conscious. Therefore, in this alternative perspective, the real question becomes whether animals have episodic memory. Many of Dennett's examples refer to behaviors resulting from procedural memory processes, which are shared by both animals and humans. Using only these types of examples to build an argument would be an incorrect starting point for the debate. To discuss thinking, the primary focus should be on episodic memory processes.

The debate about the presence of episodic memory in animals has two viewpoints that could be described as "continuist" and "discontinuist." The continuist perspective states that animals have episodic memory similar to humans (Corballis, 2013). Findings supporting this perspective can be grouped into two categories: (i) behavioral experiments and (ii) neural activation studies. The first type of experiments demonstrates that animals can retrieve information about past experiences, such as what happened, where it occurred, and when. The second type involves studies showing that animals exhibit neural activation representing the locations they previously visited in spatial environments.

A landmark study by Clayton and Dickinson (1998) investigated the presence of episodic memory in a species of crow by examining the recall of what, where, and when about an event, the core components of episodic memory. In the experiment, crows were trained to bury worms and peanuts in sand. Worms, although more preferred,

decayed faster than peanuts. To prevent reliance on visual or olfactory cues, the sand in the cages was replaced before retrieval. The findings revealed that when crows retrieved food after a short delay (4 hours), they chose the worms, but after a longer delay (124 hours), they selected the peanuts, knowing the worms would have decayed. This behavior suggests that crows recalled specific events involving the type of food, its location, and the timing of burial, demonstrating that they have episodic memory. Similar results have been obtained in other animals (see Crystal, 2010 for a review).

In a classic neural study, rats showed specific hippocampal activations for the locations they had visited in a maze on a particular day (Karlsson and Frank, 2009). These activations are thought to correspond to the neural trace of the experienced events and are similar to those observed in humans when remembering events (Schacter and Addis, 2007). These findings support the idea that animals have episodic memory similar to humans, suggesting that the difference between animal and human memory may be a quantitative rather than qualitative evolutionary difference.

Of course, these findings rely on certain assumptions and may involve attributing thought to animals in a manner Dennett would likely find problematic. Neural findings infer cognitive processes in animals based on the correlational relationships between brain activation and cognitive activity. The argument that similar brain activations indicate similar cognitive processes is also problematic.

Discontinuist perspectives, as an alternative approach, state that discussing the presence of episodic memory in animals is not possible because we do not know whether animals have subjective experiences or self-awareness during the presumed episodic memory observations. The functional differences between human and animal minds do not necessarily imply a lack of qualitative differences (Suddendorf, 2013). This viewpoint suggests that at some point in the evolution of the human mind, the differences from animals may have shifted from quantitative to qualitative differences. Based on these findings and perspectives, it is currently difficult to definitively say that animals possess episodic memory. However, as Dennett himself admits in some of his writings, it is also hard to definitively claim that they do not (Dennett 1996: 160). Another important point emphasized by Dennett is that the lack of language similar to humans in animals makes it difficult to answer this question. Nevertheless, to overcome the language barrier and measure conscious processes through a focus on differences both within species and across species, using criteria such as perceptual richness, evaluative richness, the unity of experiences over time, mental time travel, and selfhood offers a promising multi-dimensional framework (Birch et al., 2020).

Dennett's argument that behaviors are first learned consciously and after being practiced well, they are retrieved unconsciously does not align with findings in memory research. A well-known example from neuropsychology is patient H.M., who, despite medial temporal lobe amnesia preventing him from forming new episodic memories, exhibited intact procedural memory. H.M.'s performance on procedural tasks improved with practice, even though he could not consciously recall having performed the tasks before (for a review, see Squire, 2009). This case illustrates that H.M. acquires information automatically.

Research with neurologically healthy individuals also demonstrates that information can be acquired automatically (Roediger III, 1990). This phenomenon, known as the

priming effect, increases the likelihood of retrieving information and influences behavior without conscious awareness. For instance, subliminal product placements in television shows aim to boost brand recognition and recall. Exposure to certain information can facilitate faster recall, easier perception, or biased interpretation of subsequent stimuli. Subtle cues, like ambiguous facial expressions, may be perceived more positively after exposure to “happy” words or more negatively after exposure to “sad” words. These findings challenge Dennett’s argument that thoughts must necessarily undergo conscious processing, suggesting that unconscious thought processes are indeed possible.

In conclusion, based on the empirical literature, what Dennett refers to as “unconscious thought”—a thought that has not previously undergone a conscious process—appears to be possible. If unconscious thought is indeed possible, it may also exist in animals. Findings show that priming effects are frequently observed in animals as well (Koch, 2016).

Conclusion

Many of the examples Dennett uses to provoke doubt about whether animals think are not particularly strong because the question of whether animals think is more closely related to whether animals possess episodic memory similar to that of humans. We may question whether animals are truly capable of thinking, but Dennett's examples and the route he takes are far from deepening this doubt. In our view, based on current data, it is impossible to definitively say whether animals can or cannot think.

KAYNAKÇA | REFERENCES

Birch, J., Schnell, A. & Clayton, N. (2020). Dimensions of Animal Consciousness. *Trends in Cognitive Sciences*, 24 (10), 789-801.

Brentano, F. (1973/1995). *Psychology from an Empirical Standpoint* (tr., A. C. Rancurello, D. B. Terrell & L. McAlister). London: Routledge

Clark, A. & Chalmers, D. (1998). The Extended Mind. *Analysis* 58/1, 7-19.

Clayton, N. S., & Dickinson, A. (1998). "Episodic-like memory during cache recovery by scrub jays." *Nature* 395, 272-274. <https://doi.org/10.1038/26216>

Corballis, M. C. (2013). "Mental time travel: a case for evolutionary continuity." *Trends in Cognitive Sciences*, 17 (1), 5-6.

Crystal, J. D. (2010). "Episodic-like memory in animals." *Behavioural Brain Research*, 215 (2), 235-243.

Dennett, D. C. (1978a/2017). Intentional Systems. *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology* (pp. 3-23). Cambridge, MA: MIT Press.

Dennett, D. C. (1978b/2017). Reply to Arbib and Gunderson. *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology* (pp. 25-41). Cambridge, MA: MIT Press.

Dennett, D. C. (1978c/2017). A Cure for the Common Code? *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology* (pp. 99-118). Cambridge, MA: MIT Press.

Dennett, D. C. (1978d/2017). Conditions of Personhood. *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology* (pp. 287-306). Cambridge, MA: MIT Press.

Dennett, D. C. (1987a). Intentional Systems in Cognitive Ethology: The 'Panglossian Paradigm' Defended. *The Intentional Stance* (pp. 237-268). Cambridge, London: MIT Press.

Dennett, D. C. (1987b). Evolution, Error and Intentionality. *The Intentional Stance* (pp. 287-321). Cambridge, London: MIT Press.

Dennett, D. C. (1992). *Consciousness Explained*. New York, Boston, London: Back Bay Books,

Dennett, D. C. (1996). *Kinds of Minds: Toward an Understanding of Consciousness*. New York, NY: BasicBooks.

Dennett, D. C. (2014). The Evolution of Reasons. *Contemporary Philosophical Naturalism and Its Implications* (ed. B. Bashour & H. Muller, pp. 47-62). New York, London: Routledge

Fodor, J. A. (1975). *The Language of Thought*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Fodor, J. A. (1989). Why There Still Has To Be a Language of Thought. *Computers, Brains and Minds: Essays in Cognitive Science* (ed., P. Slezak & W. R. Albury, pp. 23-46). Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers.

Heil, J. (2013). *Philosophy of Mind: A Contemporary Introduction*, Third Edition. New York, USA: Routledge.

Humphrey, N. (1978). Nature's Psychologists. *New Scientist* 29, 900-904.

Karlsson, M. P., and Loren M. F. (2009). Awake replay of remote experiences in the hippocampus. *Nature neuroscience* 12 (7), 913-918.

Koch, M. (2016). Comparative aspects of learning and memory. *The Wiley Handbook of Evolutionary Neuroscience* (ed., S. V. Shepherd, pp., 410-421).

Nagel, T. (1979/2013). What is it like to be a bat? *Mortal Questions* (pp. 165-180). Cambridge, [England]; New York: Cambridge University Press.

Pinel, J. P. J., & S. J. Barnes. (2019). *Biopsychology*. Pearson Higher Education.

Putnam, H. (1975). The Meaning of 'Meaning. *Mind, Language and Reality, Philosophical Papers Volume 2* (pp. 215-271). Cambridge: Cambridge University Press.

Roediger, H. L. (1990). Implicit memory: Retention without remembering. *American Psychologist* 45 (9), 1043-1056.

Ryle, G. (1949a/2009). *The Concept of Mind*. New York, USA: Routledge.

Ryle, G. (1949b). Meaning and Necessity. *Philosophy* 24, 69-76.

Schacter, D. L., & Addis, D. R. (2007). The cognitive neuroscience of constructive memory: remembering the past and imagining the future. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 362 (1481), 773-786.

Schacter, D., & Tulving, E. (1994). What are the memory systems of 1994? *Memory Systems 1994* (ed. D. L. Schacter, & E. Tulving, pp. 1-38). Cambridge, MA: MIT Press.

Searle, J. (1980). Minds, Brains and Programs. *Behavioral and Brains Sciences* 3, 417-458.

Squire, L. R. (2009). The legacy of patient HM for neuroscience. *Neuron* 61 (1), 6-9.

Suddendorf, T. (2013). Mental time travel: continuities and discontinuities. *Trends in cognitive sciences*, 17 (4), 151-152.